॥ अथ श्रीधरकृतटीकासहितश्रीमद्भगवद्गीताप्रारम्भः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यं त्वेकवक्त्रतः ॥ दधानमद्भुतं वंदे परमानंदमाधवम् ॥ १ ॥ श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विश्वेशमादरात् ॥ तद्भक्तियंत्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनीम् ॥ २ ॥ भाष्यकारमतं सम्यक्तद्व्याख्यातॄगिरस्तथा ॥ यथामति समालोड्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः ॥ सेयं सुबोधिनीटीका सदा ध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥ इह खलु सकललोकहितावतारः सकलवंदितचरणः परमकारुणिको भगवान्देवकीनंदनस्तत्त्वाज्ञानविजृंभितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार । तमेव

धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबंध । तत्र च प्रायशः श्रीकृष्णमुखनिःसृतानेव श्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संगतये स्वयं व्यरचयत् । यथोक्तं गीतामाहात्म्ये । "गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता" इति । तत्रतावद्धर्मक्षेत्र इत्यादिना 'विषीदन्निदमब्रवीत्' इत्यंतेन ग्रंथेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथानिरूप्यते धर्मक्षेत्र इति । भो संजय! धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पांडुपुत्राश्च युयुत्सवः योद्धुमिच्छंतः समवेताः मिलिताः संतः किं कृतवंतः॥ १ ॥

दृष्ट्वेति पांडवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणवाक्यमुवाच॥ २ ॥ तदेव वाक्यमाह । पश्यैतामित्यादिनवभिः श्लोकैः भो आचार्य । पांडवानां विततां चमूं सेनां पश्य द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूहरचनया अधिष्ठिताम्॥३॥अत्र शूरा इति । अत्रास्यां चम्वाम् इषवो बाणा अस्यंते क्षिप्यंते एभिरिति इष्वासाः धनूंषि महांत इष्वासा येषां ते तथा। भीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः शूराः शौर्येण क्षात्रधर्मेण उपेताः संति । तानेव नामभिर्निर्दिशति। युयुधा

॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥ २ ॥ पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥ अत्रशूरामहेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्चवीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

नः सात्यकिः ॥४॥ किं च धृष्टकेतुरिति॥चेकितानो नाम एकोराजा नरपुंगवः नरश्रेष्ठः शैब्यः ॥५॥ युधामन्युश्चेति । विक्रांतो युधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेया द्रौपद्यां पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविंध्यादयः पंच। महारथादीनां लक्षणम् "एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इतिस्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ॥ रथीत्वे

केन यो युध्येत्तन्न्यूनोऽर्द्धरथो मतः" इति ॥ ६ ॥ अस्माकमिति ॥ निबोध बुद्ध्यस्व नायकाः नेतारः संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थ मित्यर्थः ॥ ७ ॥ तानेवाह । भवानिति द्वाभ्याम् ॥ भवान् द्रोणः समितिं संग्रामं जयतीति तथा सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ अन्ये चेति ॥ मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः। नाना अनेकानि शस्त्राणि

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा निपुणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः किमित्यत आह—अपर्याप्तमिति । तत्तथाभूतैर्वीरैः युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तंतैः सह योद्धुमसमर्थं भाति।इदं तु एतेषां पांडवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थं भाति । भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलं पांडवानां समर्थानां भीमस्यैकपक्षपातित्वात् ॥ १० ॥ तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तित

व्यमित्याह।अयनेष्विति ॥ अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वांस्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः संतः सर्वे भीष्म मेवाभितो रक्षंतु । यथान्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येत तथा रक्षंतु । भीष्मबलेनैवास्माकं जीवितमिति भावः ॥ ११ ॥ तदेवं बहुमानयुक्तं राज्ञो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवांस्तदाह । तस्येति ॥ तस्य राज्ञो हर्षं संजनयन् कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैः महांतं सिंहनादं कृत्वा शंखं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेः भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

इत्याह । तत इति ॥ पणवाः आनकाः गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यंत वादिताः स च शंखादिशब्दस्तुमुलो महा नभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह । तत इति पञ्चभिः ॥ ततः कौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानंतरं स्यंदने रथे स्थितौ संतौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शंखौ प्रकर्षेण दध्मतुः वादयामासतुः ॥ १४ ॥ तदेव विभागेन दर्शयन्नाह । पांचजन्यमिति ॥ पांच

जन्यादीनि श्रीकृष्णादिशंखानां नामानि भीमं घोरं कर्म यस्य स वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो महाशंखं पौंड्रं दध्माविति ॥ १५ ॥ अनंतविजयमिति ॥ नकुलः सुघोषं नाम शंखंदध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं नाम ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति ॥ काश्यः काशीराजः कथंभूतः परमः श्रेष्ठः इष्वासो धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति ॥ हे पृथिवीपते हे धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ स च शंखानां

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान्कपिध्वजः॥ प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः॥२०॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापयमेऽच्युत ॥२१॥

नादस्त्वदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह । स घोष इति ॥ धार्त्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि विदारितवान् किं कुर्वन् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ तस्मिन् समये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेत्याह । अथेतिचतुर्भिः ॥ व्यवस्थितान् युद्धोद्योगेनास्थितान् कपिध्वजः अर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति । तदेववाक्यमाह । सेनयोरिति ॥ २१ ॥

यावदेतानिति ॥ ननु त्वं योद्धा न तु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह। कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति ॥ धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छंतो य इह समागतास्तान् यावद्द्रक्ष्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किं प्रवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच। एवमिति ॥ गुडाका निद्रा तस्या ईशेन जितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तः सन् हे भारत

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्र ! सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणेति ॥ महीक्षितां पितामहद्रोणराज्ञां च प्रमुखतः संमुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ ! एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ततः किं प्रवृत्तमित्यत आह–पितॄन् पितृव्यादीनित्यर्थः। पुत्रान् पौत्रानिति। दुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः। सखीन् मित्राणि सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥

ततः किं कृतवानित्यत आह। तानिति॥ आविष्टो व्याप्तः युक्तः विषीदन् विशेषेण सीदन् अवसादं ग्लानिं लभमानः॥ २७॥
किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह। दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति॥ हे कृष्ण ! योद्धुमिच्छंतं पुरतः सम्यगवस्थितमिमं बंधुजनं दृष्ट्वा
मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदंति विशीर्यंते किं च मुखं परिसमंताच्छुष्यति निर्द्रवी भवति ॥ २८॥ किं च वेपथुश्चेति।

तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान्॥ कृपया परया विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७॥ अर्जुन
उवाच॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्॥ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९॥ न च शक्नोम्यव
स्थातुं भ्रमतीव च मे मनः॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३०॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि
हत्वा स्वजनमाहवे॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१॥

वेपथुः कंपः रोमांचः स्रंसते निपतति परिदह्यते सर्वतः संतप्यते॥ २९॥ अन्यच्च न चेति। विपरीतानि निमित्तानि
अनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३०॥ किं च, न चेति ॥ स्वजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि। विजाया
दिकं फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह। न कांक्ष इति ॥ ३१॥

एतदेव प्रपञ्चयति किं न इति सार्धाभ्याम् । यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त ऐते प्राणधनानि त्यक्त्वा त्यागमंगीकृत्य युद्धार्थमव स्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यंत्ये॥ अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राह । एतानिति सार्द्धेन ॥ घ्नतोप्यस्मान् घातयतोपि एतान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि

किं नो राज्यने गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥ तइमे वास्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वाधनानि च॥आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥ मातुलाः श्वशुराःपौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ निहत्य धार्त्तराष्ट्रान्नःका प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः॥तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्त्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनःस्याम माधव॥३६॥

हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं हंतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥३४॥३५॥ ननु च "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारापहर्त्ता च षडेते आततायिनः" इति स्मरणात् अग्निद इत्यादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः आततायिनां च वधो युक्त एव "आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधेदोषो हंतुर्भवति कश्चन" इति–वचनात्तत्राह सार्द्धेन ।

पापमिति । आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्राद्दुर्बलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥" तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकंपापमेव भवेत् अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य ॥ ३६ ॥ न चेह सुखं स्यादित्याह । स्वजनं हीति ॥ ननु तवैतेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति यथैवैते बंधुवधदोषमंगी

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥

कृत्य युद्धे प्रवर्त्तंते तथैव भवानपि प्रवर्त्ततां किमनेन विषादेनेत्यत आह । यद्यपीति द्वाभ्याम् ॥ राज्यलोभेनोपहतं भ्रष्टविवेकं चेतो येषां ते एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यंति तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । निवृत्तावेव बुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तमेव दोषं दर्शयति । कुलक्षयइति ॥ सनातनाः परम्पराप्राप्ताः उत अपि अवशिष्टं कुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ३९ ॥ ततश्च अधर्माभिभवादिति ॥ ४० ॥

एवं सति संकर इति । एषां कुलघ्नानां पितरः पतंति हि यस्मात् लुप्ताः पिंडोदकक्रिया येषां ते ॥४१॥ उक्तं दोषमुपसंहरति दोषैरितिद्वा भ्याम् ॥ उत्साद्यंते लुप्यंते जातिधर्माः वर्णधर्माः कुलधर्माश्च चकारादाश्रमधर्मादयोऽपि गृह्यंते ॥४२॥ उत्सन्नेति ॥ उत्सन्नाः कुलधर्मा येषामिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुमः श्रुतवंतो वयम् "प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥ अपश्चात्ता

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्ना नां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

पिनः कष्टान्निरयान्यांति दारुणान्" इत्यादि वचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ बंधुवधाध्यवसायेन संतप्यमान आह । अहो इति । स्वजनं हंतुमु द्यता इति ॥ यत एतन्महत् पातकं कर्तुमध्यवसायं कृतवंतो वयम् अहो बत कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं संतप्तः सन् मृत्युमेवाशासा न आह । यदीति ॥ अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मां यदि हनिष्यंति तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरमत्यंतं हितं भवेत् पापानिष्पत्तेः॥४५॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच। एवमिति ॥ संख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविवेश। शोकेन संविग्नं प्रकंपितं मानसं चित्तं यस्य सः ॥४६॥ इति श्रीगी०सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच। तं तथेति॥अश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तं तथोक्तप्रकारेण विषीदंतमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमु

संजय उवाच। एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः॥४६॥
इति श्रीमद्भ० सूपनि० ब्रह्म० अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ॥२॥ क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

वाच ॥ १ ॥ तदेव वाक्यमाह। श्रीभगवानुवाच कुत इति ॥ कुतो हेतोः त्वा इति त्वाम् विषमे संकटे इदं कश्मलं समुपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः यत आर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करं च॥२॥तस्मात् क्लैब्यमिति॥हे पार्थ!क्लैब्यं कातर्यं मा स्म गमः न प्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवति क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ हे परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥

नाहं कातर्येण युद्धादुपरतोऽस्मि किं तु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुन उवाच। कथमिति॥ भीष्मद्रोणौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रति कथमहं योत्स्यामि तत्रापि इषुभिः यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र बाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः। हे अरिसूदन शत्रुसूदन ! ॥ ४ ॥ तर्हि तव देहयात्राऽपि न स्यादिति चेत्तत्राह—गुरूनिति॥ गुरून् द्रोणादीनहत्वा परलोकविरुद्धो गुरुवधस्तमकृत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः उचितम्। विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखम् इहैव तु नरकदुःखमनुभवेयमित्याह। हत्वेति॥ गुरून् हत्वा इहैव तु

अर्जुन उवाच॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन॥ ४॥
गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके॥ हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्॥ ५॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः॥ यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः॥ ६॥

रुधिरेण प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान् भोगानहं भुंजीय अश्नीयाम्। यद्वा। अर्थकामानिति गुरूणां विशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेते तावद्युद्धान्न निवर्त्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः। तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् "अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः" इति॥ ५॥ किं च यद्यपि अधर्ममंगीकरिष्यामस्तथाऽपि

॥ ६ ॥

किमस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याहन चेति॥ एतद्द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किं नाम गरीयोऽधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः। तदेव द्वयं दर्शयति। यद्वा एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुःजेष्यंतीति।किं चास्माकं वा जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह। यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखे अवस्थिताः॥ ६ ॥ कार्पण्येति ॥ तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषश्च स्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणोयस्य

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम्॥अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्॥ ८॥

सोऽहं त्वां पृच्छामि। तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वाऽधर्मो वेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः। अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि। किं च, तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय॥७॥ त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह। नहीति॥ इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न

प्रपश्यामि । यद्यपि भूमौ निष्कंटकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेंद्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकाप
नोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥८॥ एवमुक्त्वार्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां संजय उवाच । एवमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततः
किं प्रवृत्तमित्यपेक्षायामाह । तमुवाचेति ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्वि
वेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच । अशोच्यानिति ॥ शोकस्याविषयभूतानेव बंधूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि 'दृष्ट्वेमं स्वजनं

संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥ न त्वे
वाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्' इत्यादिना 'तत्र कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्' इत्यादिना मया बोधितोपि पुनश्च प्रज्ञावतां
पंडितानां वादान् शब्दान्कथं भीष्ममहं संख्य इत्यादीन्केवलं भाषसे, न तु पंडितोऽसि । यतः गतासून् गतप्राणान्बंधूनगतासूंश्च जीव
तोपि बंधुहीना एते कथं जीविष्यंतीति नानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वे हेतुमाह । न त्वेवेति ॥ यथाऽहं परमेश्वरो जातु कदाचित्

लीलाविग्रहस्याविर्भावे तिरोभावेपि नासमिति नैव, अपि तु आसमेव अनादित्वात्। न च त्वं नासीः नाभूः अपि त्वासीरेव। इमे च जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न, अपि तु आसन्नेव मदंशत्वात्। तथाऽतः परमित उपर्यपि न भविष्यामो नस्थास्याम इति च नैव, अपि तु स्थास्याम एव। जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वीश्वरस्य तत्र जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव, जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह। देहिन इति ॥ देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्था देहनिबंधना एव, न तु स्वतः पूर्वावस्थानाशेवस्थांतरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहांतरप्राप्तिरपि लिंगदेहनिबंधना, न तु तावदा

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

त्मनो नाशः। जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात्। अतो धीरः धीमांस्तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्य ति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥१३॥ ननु गतानागतानहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह मात्रास्पर्शा इति ॥ मीयंते ज्ञायंते विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तयः तासां स्पर्शाः विषयैः संबंधाः ते शीतोष्णादिप्रदा भवंति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः। अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व यथा जलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छंति एव

मिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छंति। तेषांचास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचितं न तु तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह। यमिति ॥ एते मात्रास्पर्शाः यं पुरुषं न व्यथयंति नाभिभवंति समे सुखदुःखे यस्य तम्। स तैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥१५॥ ननु तथाऽपि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यम् अत्यंतं तत्सहने च कदाचिद्देहनाशस्यापि संभवादित्याशंक्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्य

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥

मित्याशयेनाह ॥ नेति। असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः। एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति। अविनाशीति ॥ येन सर्वमिदमागमापायधर्मकं देहादिकं ततं तत्साक्षित्वेन व्याप्तम्। तत्तु आत्मस्वरूपं अविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि तत्र हेतुमाह। विनाशमिति ॥१७॥

आगमापायधर्मकं संदर्शयति । अंतवंत इति ॥ अंतो विनाशो विद्यते येषां ते अंतवंतः । नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरीरिणः शरीरवत अत एव अनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विनाशः न च सुखदुःखादिसंबंधः तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युद्धयस्व धर्मं मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं भीष्मादि मृत्युनिमित्तः शोको निवारितः । यच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तं एतान्न हंतुमिच्छामीत्यादिना तदपि तद्वदेव निर्निमित्तमित्याह । य एनमिति ॥ एनमात्मानं आत्मनो हननक्रियायां कर्मत्ववत्कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः नायमिति ॥१९॥ न हन्यत इत्येत

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्व भारत ॥१८॥ य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

देव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति । नेति ॥ न जायत इति जन्मप्रतिषेधः । न म्रियते चेति विनाशप्रतिषेधः । वाशब्दो चार्थे । न चायं भूत्वा उत्पद्य भविताभवति अस्तित्वं भजते किं तु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मानंतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः । तत्र हेतुः । यस्मादजः यो हि जायते स जन्मांतरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वयमेवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः । नित्य सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः । शाश्वत शाश्वत इत्यपक्षयप्रतिषेधः । पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः । पुनरपि नव एव न तु परिणा

मतो रूपांतरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः । यद्वा न भवितेत्यस्यानुषंगं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः । अजो नित्य इति चोभयवृद्ध्यभावे हेतुरित्यपौनरुक्त्यम् । तदेव जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीत्येवं यास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः॥यदर्थमेते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाभावमुपसंहरति । न हन्यते हन्य माने शरीर इति ॥२०॥ अत एव हंतृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः प्रसिद्ध इत्याह । वेदेति ॥ नित्यं वृद्धिशून्यमव्ययमपक्षयशून्यम् अजमविनाशिनं

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

च यो वेद स पुरुषः कं हंति कथं वा हन्ति एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् । तथास्वयं प्रयोजको भूत्वाऽन्येन कं घातयति न कंचिदपि कथंचिदपीत्यर्थः । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वाद्दोषदृष्टिं मा कार्षीः इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह । वासांसीति॥कर्मनिबंधनभूतानां देहानामवश्यंभावित्वान्न जीर्णदेहनाशे शोकावकाश इत्यर्थः ॥ ९ ॥
॥२२॥ कथं हंतीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटी करोति । नैनमिति ॥ आपो नैनं क्लेदयंति मृदुकरणेन

शिथिलं न कुर्वंति॥२३॥तत्र हेतूनाह । अच्छेद्य इति सार्द्धेन॥निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्च अमूर्त्तत्वात् अदाह्यो द्रवत्वाभावादशोष्य इति भावः।इतश्च छेदादियोग्यो न भवति यतो नित्यः अविनाशी सर्वत्रगतः स्थाणुः स्थिरस्वभावः रूपांतरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः॥ २४॥किं च अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिन्त्यो मनसोप्यविषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः उच्यत इति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति । उपसंहरति तस्मादिति ॥ २५ ॥ तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावान्नशोकः कार्य

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥ २४॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥ तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

इत्युक्तम् इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म तद्विनाशेन च विनाशमंगीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह। अथ चेति ॥ अथ च यद्यप्येनमात्मानं नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे तथा तत्तद्देहे मृते मृतं मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ २६॥ कुत इत्यत आह । जातस्येति ॥ हि यस्माज्जातस्य स्वारंभककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः मृतस्य

तत्तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव तत्तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यम्भाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं विद्वान् शोचितुं नार्हसियोग्यो न भवसीत्यर्थः ॥२७॥ किं च देहादीनां च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणे च शोको न कार्य इत्याह । अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं प्रधानं तदेव आदिः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि । भूतानि शरीराणि । कारणात्मनापि स्थितानामेवोत्पत्तेः । तथाव्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणांतरालस्थितिलक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येवंभूतान्येव तत्र तेषु

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः । प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह । आश्चर्यवदिति ॥ कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतस्य नित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदघटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति । असंभावनाभिभूतत्वात् । तथा आश्चर्यवदन्यो वदति च शृणोति चान्यः । कश्चित्पुनः विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि

नैव वेद । चशब्दादुक्त्वापि न सम्यग्वेदेति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिशन् अशोच्यत्वमुपसंहरति । देहीति ॥ ३० ॥यच्चोक्तमर्जुनेन "वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते" इति तदप्ययुक्तमित्याह । स्वधर्ममिति॥आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हनने ऽपि विकंपितुं नार्हसि । किं च स्वधर्ममपि अवेक्ष्य विकंपितुं नार्हसीति संबन्धः । यच्चोक्तम् । "न च श्रेयोऽनुपश्यामिहत्वा स्वजनमाहवे" इत्यादि तत्राह । धर्म्यादिति ॥ धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत्॥३१॥किं च, महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकंपस

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यासि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

इत्याह । यदृच्छयेति ॥ यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभंते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् । यद्वा य एवंविधं युद्धं लभंते त एव सुखिन इत्यर्थः । "एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम" इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ ३२ ॥ विपक्षे दोषमाह । अथ चेत्त्वमिति ॥ ३३ ॥

किं च,अकीर्तिमिति ॥ अव्ययां शाश्वतीं संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते अधिकतरा भवति ॥ ३४ ॥ किं च भयादिति ॥ येषां बहुगुणत्वेत्वं पूर्वं संगतोऽभूस्त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन् । ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ॥ ३५ ॥ किं च,अवाच्येति॥अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान् शब्दास्तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यंति ॥३६॥ यच्चोक्तं "न चैत

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ॥ निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्माद्दुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजया ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

द्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः" इति तत्राह।हतो वेति॥पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः॥३७॥यदप्युक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इति तत्राह।सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे कृत्वा तथा तयोःकारणभूतौ यौ लाभालाभावपि तयोरपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वेकारणं हर्षविषादराहित्यं युज्यस्व सन्नद्धो भव सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानः पापं न

प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरंस्तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति । एषा त इति ॥ सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता । एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभवति तर्ह्यंतःकरणशुद्धिद्वाराऽऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धांतःकरणः सन् तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बंधं प्रकर्षेण प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु॥ बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि॥३९॥
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबंधप्रहरणं तत्राह । नेहेति ॥ इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति । प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात्॥ किं च अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारात्त्रायते रक्षति न तु काम्यकर्मवत् किंचिदंगवैगुण्यादिना नैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुत इत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह । व्यवसायेति ॥ इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे

व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तारिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति। अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामानामानंत्यादनंताः तत्रापि कर्मगुणफलादिभेदात् बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति। ईश्वराराधनार्थं हि नित्यंनैमित्तिकं च कर्म किंचिदङ्गवैगुण्येनापि न नश्यति। यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति हि तद्विधीयते। न च वैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैव वैगुण्योपरमात् न तु तथा काम्यं कर्म "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः दध्नेंद्रियकामो जुहुयात्" अतो महद्वैषम्यमिति भावः ॥४१॥ ननु कामिनोऽपि कस्मा न्कामान्विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किं न कुर्वंति तत्राह। यामिति॥ पुष्पितां विषलतावदापातरमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफल

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

परामेव वदंति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं ये तेषां तया वाचाऽपहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिन विधीयत इति तृतीयेनान्वयः। किमिति तथावदंति यतोऽविपश्चितो मूढाः। तत्र हेतुः वेदे ये वादाः अर्थवादाः "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। अपामसोमममृता अभूम" इत्याद्याः तेष्वेव रताः प्रीताः। अत एव अतः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वचनशीलाः ॥ ४२ ॥ अत एव कामात्मान इति। कामात्मानः कामाकुलचित्ताः अतः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि

च प्रददातीति तथा ताम् । भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः ते बहुला यस्यां तां प्रवदंतीत्यनुषंगः ॥ ४३ ॥
ततश्च, भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति ॥ भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानाम् अभिनिविष्टानां तया पुष्पितया वाचाऽपहृतम् आकृष्टं चेतो येषां तेषां समाधिः चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बुद्धिर्नविधीयते । कर्मकर्तरि प्रयोगो नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
ननु च यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयंते तत्राह । त्रैगुण्यविषया इति ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणात्मकाः सकामा येऽधिकारिणः तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबंधप्रतिपादका वेदाः।त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव।तत्रोपायमाह। निर्द्वंद्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुगुलानि द्वंद्वानि तद्रहितो भव तानि सह स्वेत्यर्थः।कथमित्यत्राह।नित्यसत्त्वस्थः सन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः। तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारो योगः प्राप्तपरिपालनं क्षेमं तद्रहितः । आत्मवान् अप्रमत्तः । न हि द्वंद्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृतस्य च प्रमादिनः त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥ ४५ ॥ ननु वेदोक्तनानाफलपरित्यागेन निष्कामतया ईश्वराराधनविषया व्यवसा

यात्मिका बुद्धिस्तु कुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह । यावानिति ॥ उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं वापीकूपतडागादि तस्मिन्स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नस्यार्थस्याभावात् । तत्रतत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति, तावान्सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महाह्रदे एकत्रैव यथा भवति एवं यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान् सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मिका बुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येवं ब्रह्मानंदे क्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् । "एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति" इति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यंतीत्यभिसंधाय प्रवर्ते

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

त किं कर्मणेत्याशंक्य तद्वारयन्नाह । कर्मण्येवेति ॥ ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः । तत्फलेषु बंधहेतुष्वधिकारः कामो मास्तु । ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिवदित्याशंक्याह । मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथा भूतो मा भूः कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः । अत एव फलं बंधकं भविष्यतीति भया दकर्मणि कर्माऽकरणेपि तव संगो निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥ किं तर्हि, योगस्थ इति ॥ योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु

तथा संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणे नैव कुरु । यत एवंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिश्चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यं तु कर्मातिनिकृष्टमित्याह । दूरेणेति ॥ बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात्सकाशात् अन्यत् काम्यं कर्म दूरेणा वरम् अत्यंतमपकृष्टं हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छ अनुतिष्ठ । यद्वा बुद्धौ शरणं त्रातारमीश्वरमाश्रये

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥

त्यर्थः । फलहेतवस्तु सकामा नराः कृपणाः दीनाः "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः ॥४९॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह । बुद्धीति ॥ सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादिप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व । यतः कर्मसु यत्कौशलं बंधकानामपि तेषामीश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥ कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह । कर्मजेति ॥ कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधना

र्थमेव कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन विनिर्मुक्ताः संतोऽनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ॥५१॥ कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह । यदेति द्वाभ्याम् ॥ मोहो देहादिष्वात्मबुद्धिः तदेव कलिलं "कलिलं गहनं विदुः" इत्यभिधानकोशस्मृतेः । ततश्चायमर्थः । एवं परमेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिः देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितारिष्यति, तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि प्राप्स्यसि । तयोरनुपादेयत्वेन

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितारिष्यति ॥ तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुति
विप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥ अर्जुन उवाच ॥
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥५२॥ ततश्च, श्रुतीति ॥ श्रुतिभिः नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैः विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यतीति । समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चला विक्षेपव्याप्तिविषयांतरैरनाकृष्टात एवाचला अभ्यासपटुत्वेन तत्रैव स्थिरालयव्याप्तिः सती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्या त्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुः अर्जुनउवाच । स्थितप्रज्ञस्येति ॥ स्वाभाविके समाधौ स्थितस्यात एव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य

तस्य का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमिति यावत् केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः। तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं व्रजनं च कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवांतरंगाणि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति । तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह प्रजहातीतिद्वाभ्याम् ॥ श्रीभगवानुवाच । मनसि स्थितान्कामान्यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानंदरूपे आत्मना स्वयमेव

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

तुष्ट इति आत्मारामः सन् यदा क्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति। तदा तेन लक्षदानभूभिः स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किं च दुःखेष्विति ॥ दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः। सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः तत्र हेतुः वीता अपगता रागभयक्रोधा यस्मात् तत्र रागः प्रीतिः स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५६ ॥ कथं भाषेते त्यस्योत्तरमाह । य इति ॥ यः सर्वत्र पुत्रादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अत एव [illegible] प्राप्य नाभिनंदति न प्रशंसति अशुभं प्रतिकूलं

प्राप्य न द्वेष्टि न निंदति किं तु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किं च,यदेति ॥ यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः सकाशात् इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टान्तः अंगानि करचरणादीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैव आकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥ ननु नेंद्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह । विषया इति ॥ इंद्रियैर्विषयाणामाहरणं ग्रहणमाहारः । निराहारस्यैंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो

यदा संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

देहाभिमानिनोऽज्ञस्य विषया विनिवर्त्तंते तदनुभवो निवर्तत इत्यर्थः । किं तु रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् अभिलाषस्तु न निवर्त्तते इत्यर्थः । रसोऽपि रागोऽपि परं परमात्मानं दृष्ट्वास्य स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्त्तते नश्यतीत्यर्थः । यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्त्तंते क्षुधार्त्तस्य तत्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् । परन्तु रसवर्जम् रसापेक्षा तु न निवर्त्तत इत्यर्थः।शेषं समानम् ॥ ५९ ॥ इंद्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति । अतः साधकावस्थायां तत्र महान्प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह यततो

ह्यपीति द्वाभ्याम् । यततः मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मनः इंद्रियाणि प्रसभं बलाद्धरंति यतः प्रमाथीनि मथनशीलानि प्रक्षोभकाणि ॥ ६० ॥ यस्मादेवं तस्मात् तानीति ॥ युक्तो योगी तानींद्रियाणि सयम्य मत्परः सन् आसीत यस्य वशे वशवर्तीनि एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन् आसीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥ बाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनः संयमाभावे दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्याम् ॥ गुणबुद्ध्या विषयान्ध्यायतः पुरुषस्य तेषु संग

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

आसक्तिर्भवति । आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति । कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥ किं च क्रोधादिति ॥ क्रोधात्संमोहः कार्याकार्य विवेकाभावः । ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं ततो बुद्धेश्चेतनाया विनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवः ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ ६३ ॥ नन्विंद्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्य

त्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह । रागेतिद्वाभ्याम् ॥ रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् भुंजा नोऽपि प्रसादं शांतिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह । आत्मनो मनसो वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति । अनेनैव कथं व्रजेत भुंजीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छति इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह । प्रसाद इति ॥ प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इंद्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

साधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । नास्तीति॥ अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्य नास्ति बुद्धिःशास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते कुतस्तस्य प्रतिष्ठा वार्त्ता कुत इत्यत आह । न चायुक्तस्य भावना ध्यानं भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यतो नास्ति न चाभावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शांतिः आत्मनि चित्तोपरतिः अशांतस्य कुतः सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह । इंद्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणामवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैक

मिंद्रियं मनोऽनुविधीयते अवशीकृतं सदिंद्रियेण सह गच्छति तदेवैकमिंद्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति । यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वत् ॥ ६७ ॥ इंद्रिय संयमस्य स्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वं प्रोक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ।। प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठि ता ज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहो इति संबोधनं वैरिनिग्रहसमर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥६८॥ ननु कश्चिदपि प्रसुप्त इव

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना निगृहीतेंद्रियो लोके न दृश्यते अतोऽसंभावितमिदं लक्षणमित्याशंक्याह । या निशेति ॥ सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव निशा आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनां तस्यां दर्शनादिव्यवहाराभावात् । तस्यामात्मनिष्ठायां संय मी निगृहीतेंद्रियो जागर्ति प्रबुद्ध्यते । यस्यां तु विषयबुद्ध्या भूतानि जाग्रति प्रबुद्ध्यंते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा तस्यां दर्श नादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा दिवांधानामुलूकादीनां रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलिता

क्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्न तु विषयेषु अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥ ६९ ॥ ननु विषयेषु दृष्ट्यभावे कथमसौ तान् भुंक्ते इत्यपे
क्षायामाह। आपूर्यमाणमिति॥नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठम् अनतिक्रांतमर्यादमेव समुद्रं पुनरन्यदप्यापो यथा प्रविशंति।
तथा कामा विषया यं मुनिमंतर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः संतः प्रविशंति स शांतिं कैवल्यं प्राप्नोति न तु काम

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमाँश्चरति निःस्पृहः ॥ निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कामी भोगकामनाशीलः ॥७०॥ यस्मादेवं तस्माद्विहायेति ॥ प्राप्तान्कामान्विहाय त्यक्त्वा उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः
अत एव तद्भोगसाधनेषु निर्ममः सन्नंतर्दृष्टिर्भूत्वा यश्चरति प्रारब्धवशेन भोगान्भुंक्ते यत्र क्वापि गच्छति वा स शांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥
उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति । एषेति ॥ ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा एनां परमेश्वराराधनेन शुद्धांतःकरणः

पुमान् प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति । यतः अंतकाले मृत्युसमयेऽपि अस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥ शोकपंकनिमग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ एवं तावद शोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता तदनंतरम् "एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु" इत्यादिना कर्म चोक्तं न च तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः । तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहं

अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्माणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥
॥ १ ॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

कारत्वाद्यभिधानादेषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रैष्ठ्यं भगवतोऽभिमतं मन्वानोऽर्जुन उवाच । ज्यायसी चेदिति ॥ कर्मणः सकाशान्मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधिकतरा श्रेष्ठा चेत्तव संमता तर्हि किमर्थं तस्माद्युद्धयस्वेति तस्मादुत्तिष्ठेति च वारंवारं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्त्तयसि ॥ १ ॥ ननु "धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते" इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रैष्ठ्यमुक्तमेवेत्याशंक्याह । व्यामिश्रेणेति ॥ क्वचित्कर्मप्रशंसा क्वचिज्ज्ञानप्रशं

सेत्येवं व्यामिश्रं संदेहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे बुद्धिं मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्त्येव तथापि भ्रांत्या ममैवं भाति इतीवशब्देनोक्तम् । अत उभयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं निश्चित्य वदेति । यद्वा इदमेव श्रेयःसाधनमिति निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेवैकं निश्चित्य वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । लोकेस्मिन्निति ॥ अयमर्थः । यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हि द्वयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं वदेति त्वदीयः प्रश्नः संगच्छेत न तु मया तथोक्तं किं तु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्या

श्रीभगवानुवाच॥लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ॥ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥३॥

एव तु प्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति । अस्मिन् शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे लोके अधिकारिजने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्पष्टमेवोक्ता । प्रकारद्वयमेव निर्दिशति । सांख्यानां शुद्धांतःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता । तानि "सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः" इत्यादिना सांख्यभूमिकामारुरुक्षुणां तु अंतःकरणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता "धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते" इत्यादिना । अत एव चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विवि

थापि निष्ठोक्ता । "एष तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु" इति ॥ ३ ॥ अतः सम्यक् चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि । अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह । न कर्मणामिति ॥ कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते नाप्नोति । ननु च "एवमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंति" इति । संन्यासस्य मोक्षांगत्वश्रुतेः । संन्यासादेव मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशंक्योक्तम् । न चेति ॥ न च चित्तशुद्धिं विना कृतात्संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात्सिद्धिं मोक्षं

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ॥ ४ ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

समधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४ ॥ कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेण शक्यत्वादित्याह । न हीति ॥ जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वाज्ञो वा कर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । तत्र हेतुः । प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिगुणैः सर्वोऽपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्तते अवशः अस्वतंत्रः सन् ॥ ५ ॥ अतोऽज्ञं कर्मत्यागिनं निंदति । कर्मेंद्रियाणीति ॥ वाक्पाण्यादीनि कर्मेंद्रियाण्यपि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान् विषयान् स्मरन्नास्ते अविशुद्धतया मनस

आत्मनि स्थैर्याभावात्। स मिथ्याचारः कपटाचारो दांभिक उच्यत इत्यर्थः ॥६॥ एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह। यस्त्विति ॥
यस्तु ज्ञानेंद्रियाणि मनसा नियम्य ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेंद्रियैः कर्मरूपं योगमुपायमारभते अनुतिष्ठति। असक्तः फलाभिला
षरहितः सन् स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् नियतमिति ॥ नियतं नित्यं
संध्योपासनादि कर्म कुरु हि यस्मादकर्मणः कर्माकरणात्सकाशात्कर्म ज्यायः अधिकतरम्। अन्यथा कर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचार ॥ ॥ ९ ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म बंधकत्वान्न कार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह। यज्ञार्थादिति ॥ यज्ञोऽत्र
विष्णुः "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः। तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्र तदेकं विना यं लोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्बद्ध्यते न त्वीश्वराराध
नार्थेन कर्मणा। अतस्तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसंगो निष्कामः सन्कर्म सम्यगाचर ॥९॥ प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तैव श्रेष्ठ इत्याह।

सहयज्ञा इति चतुर्भिः ॥ यज्ञेन सह वर्तंत इति सहयज्ञाः यज्ञाधिकृता ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा ब्रह्मा इदमुवाच । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः । एष यज्ञः वो युष्माकम् इष्टकामधुक् इष्टान् कामान्दोग्धीति तथा । अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । अत्र च यज्ञग्रहणमावश्यकर्मोपलक्षणार्थम् । काम्यकर्मप्रशंसा तु प्रकरणेऽसंगतापि सामान्यतोऽकर्मणः कर्म श्रेष्ठमित्येतदद्धेत्यदोषः ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धा

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुंच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञो भवेदित्यत्राह । देवानिति ॥ अनेन यज्ञेन यूयं देवान् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत । ते च देवा वो युष्मान्संवर्धयंतु वृष्ट्यादिनान्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यं संवर्धयंतो देवाश्च यूयं च परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्यस्यथ ॥ ११ ॥ एतदेव स्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणे दोषमाह । इष्टानिति ॥ यज्ञैर्भाविताः संतो देवा वृष्ट्यादिद्वारेण वः युष्मभ्यं भोगान् दास्यंति हि । अतो देवैर्दत्तानन्नादीनेभ्यो देवेभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुंक्ते स तु चोर एव ज्ञेयः ॥ १२ ॥ अतश्च यजंत एव श्रेष्ठा नेतरा इत्याह ।

यज्ञशिष्टाशिन इति ॥ वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं येऽश्नंति ते पंचसूनाकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यंते। पंचसूनाश्च स्मृतावुक्ताः । "कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ॥ पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति" इति । ये त्वात्मनो भोजनार्थमेवान्नं पचंति न तु वैश्वदेवाद्यर्थम् । ते पापाः दुराचाराः अघमेव भुंजते ॥१३॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह । अन्नादिति त्रिभिः ॥ अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यंते। अन्नस्य च संभवः पर्जन्याद्वृष्टेः। स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति। स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः । कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्यङ्निष्पद्यत इत्यर्थः । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टि

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति स्मृतेः॥ १४ ॥ तथा, कर्मब्रह्मोद्भवमिति ॥ तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि, ब्रह्म वेदाः तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि । तच्च ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतं विद्धि । "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इति श्रुतेः । यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तं तस्याभिप्रेतो यज्ञस्तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते । 'उद्यमस्था सदा लक्ष्मीः' इतिवत् । यद्वा यस्माज्जग

चक्रमूलं कर्म तस्मात्सर्वगतं मंत्रार्थवादैः । सर्वेषु सिद्धार्थप्रतिपादकेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे च तात्पर्यरूपेण प्रतिष्ठितम् । अतो यज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थं सिद्ध्ये कर्मादिचक्रं प्रवर्त्तितं तस्मात्तदकुर्वतो वृथैव जीवितमित्याह । एवमिति ॥ परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिस्ततः कर्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि । भूतानां च पुनस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्त्तयति नानुतिष्ठति स अघायुः । अघं पापरूपं आयुर्यस्य सः यत इंद्रियैर्विषयेष्वेव रमते न तु ईश्वराराधनार्थे

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ॥ अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

कर्मणि अतो मोघं व्यर्थं स जीवति ॥ १६ ॥ तदेवं 'न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यम्' इत्यादिना ज्ञस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मयो गमुक्त्वा ज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह । यस्त्विति द्वाभ्याम् ॥ आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येव तृप्तः स्वानंदा नुभवेन निर्वृतः । अत एवात्मन्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं नास्ति ॥ १७ ॥ तत्र हेतुमाह । नैव तस्येति ॥ कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति । न चाकृतेन कश्चन कोऽपि प्रत्यवायोस्ति । निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् । तथापि तस्मा

त्तदेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति तैः मोक्षे देवकृतविघ्नसंभवात् । तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशंकक्योक्तं सर्व भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कश्चिदप्यर्थव्यपाश्रयः । आश्रय एव व्यपाश्रयः । अर्थे मोक्ष आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः । विघ्नाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् । तथा च श्रुतिः "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां संभवति" इति । हनेत्यव्ययमप्यर्थे । देवा अपि तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य अभूत्यै ब्रह्मताप्रतिबंधनाय नेशते न शक्नुवंतीति श्रुतेरर्थः । देवकृतास्तु विघ्ना सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥ यस्मा

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचार ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

देवंभूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह । तस्मादिति ॥ असक्तः फलसंगरहितः सन्कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्म सम्यगाचर । हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ ॥ १९ ॥ अत्र सदाचारं प्रमाणयति । कर्मणैवेति ॥ कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः संतः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्यपि त्वं सम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह । लोकसंग्रह इति ॥ लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि

कृते जनः सर्वोऽपि करिष्यति अन्यथा ज्ञानिदृष्टांतेन अज्ञः कर्म त्यजेदित्येवं लोकरक्षणमपि तावत्प्रयोजनं पश्यन्कर्म कर्तुमेवार्हसि न तु त्यक्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥ कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात्तथाह । यद्यदिति ॥ इतरः प्राकृतो जनः तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं निवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुसरति॥२१॥अत्र चाहमेव दृष्टांत इत्याह त्रिभिः । न मे पार्थेति॥ हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति यतस्त्रिष्वपि लोकेष्वनवाप्तम् अप्राप्तं सदवाप्तव्यं प्राप्यं नास्ति । तथापि कर्मण्यहं वर्ते कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥

यद्यदाचारति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्त्तते ॥ २१॥ न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥२२॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः॥ मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥ संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति । यदीति ॥ जातु कदाचित् अतंद्रितोऽनलसः सन्यदि कर्मणि न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्म मार्गं मनुष्याः अनुवर्तंते अनुवर्तेरन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ ततः किमत आह । उत्सीदेयुरिति ॥ उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः । ततश्च यो वर्णसंकरो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्ता स्यां भवेयम् । एवमहमेव प्रजा उपहन्यां मलिनीकुर्याम् ॥ २४ ॥

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कार्यमेवेत्युपसंहरति । सक्ता इति ॥ कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः संतोऽज्ञाः यथा कर्म कुर्वंति असक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात् । लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥ ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह । नेति ॥ अज्ञानाम् अत एव कर्मसंगिनां कर्मासक्तानामकर्त्रात्मोपदेशेन बुद्धेर्भेदम् अन्यथात्वं न जनयेत् कर्मणः सकाशाद्बुद्धिचालनं न कुर्यात् । अपि तु जोषयेत्सेवयेत् । 'जुष प्रीतिसेवनयोः' अज्ञान्कर्माणि कारयेत् ।

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

कथं युक्तः अवहितो भूत्वा स्वयं च समाचरन् बुद्धिचालने कृते सति कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेष इत्याशंक्योभयोर्विशेषं दर्शयति । प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् ॥ प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिंद्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहमेव कर्त्ता करोमीति मन्यते । तत्र हेतुः । अहंकारेण

इंद्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यत इत्याह । तत्त्वविदिति ॥ नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागेन मे कर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागस्तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति । तत्र हेतुः । गुणा इंद्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्त्तंते नाहमिति मत्त्वा ॥ २८ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति । प्रकृतेरिति ॥ यैः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः संतो गुणेष्विंद्रियेषु तत्कर्मसु च सज्जंते वयं कुर्म इति तानकृत्स्नविदो मंद

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्त्तंत इति मत्त्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

मतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् ॥२९॥ तदेवं तत्त्वविदापि कर्म कर्त्तव्यं त्वं तु नाद्यापि तत्त्वविदतः कर्मैव कुर्वित्याह । मयीति ॥ सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्याध्यात्मचेतसांतर्याम्यधीनोऽहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्कामोऽत एव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं कर्मेत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्च भूत्वा युद्धयस्व ॥३०॥ एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह । ये मे मतमिति ॥मद्रा

क्ये श्रद्धावंतः अनसूयंतः दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वंतश्च ये मे मदीयमिदं मतम् अनुतिष्ठंति तेऽपि शनैः कर्म कुर्वाणाः सम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह । ये त्विति ॥ ये तु मे मतम् ईश्वरार्थं कर्म कर्त्तव्यमित्यनुशासनमभ्य सूयंतः द्विषतः नानुतिष्ठंति तान् अचेतसः विवेकशून्यानत एव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये च यज्ज्ञानं तत्र विमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननु तर्हि महाफलत्वादिंद्रियाणि निगृह्य निष्कामाः संतः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठंति तत्राह । सदृशमिति ॥ प्रकृतिः

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥
इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावा स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्य मज्ञश्चेष्टत इति । तस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यांति अनुवर्तंते । एवं सति इंद्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादि त्यर्थः॥३३॥नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशंक्याह । इंद्रियस्येति ॥ इंद्रियस्येंद्रियस्ये ति वीप्सया प्रत्येकं सर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषयेऽनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभा

विनौ ततश्च तदनुरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः । तथापि तयोर्वशवर्त्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते । हि यस्मात् अस्य मुमुक्षोः तौ परिपंथिनौ प्रतिपक्षौ ।अयं भावः । विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पाद्यानवहितं पुरुषमनर्थेऽपि गंभीरे स्रोतसीव प्रकृतिर्बलात्प्रवर्त्तयति। शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबंधके परमेश्वरभजनादौ प्रवर्त्तयति । गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोतीति ॥ ३४ ॥ तदेवं स्वाभाविकीं पश्वादिसदृशीं प्रकृतिं त्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्त्तितव्यमित्युक्तम्।तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्त्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्य च अहिंसादेः सुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छंतं प्रत्याह । श्रेयानिति॥किंचि

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

दंगहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्या कृतादपि परधर्मात्सकाशात् । तत्र हेतुः । स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्त्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठम् । स्वर्गादिप्रापकत्वात् । परधर्मस्तु स्वस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥ तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच।अथ केनेति॥वृष्णिवंशेऽवतीर्णो वार्ष्णेयः हे वार्ष्णेय अनर्थरूपं पापं कर्त्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरति । कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुंधतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः

कश्चित्प्रवर्त्तको भवेदिति संभावनायां प्रश्नः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरम् । श्रीभगवानुवाच । काम एष इति ॥ यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष काम एव ।ननु क्रोधोपि पूर्वं त्वयोक्तः इंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र । सत्यम् । नासौ ततः पृथक् किं तु क्रोधोप्येष एव काम एव केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते । अतः पूर्वं पृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्यते । रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा।अनेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि क्षयं नीते सति कामोपि क्षीयत इति सूचितम् ।एनं कामम् इह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि अयं च वक्ष्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं
ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ३९ ॥

माणक्रमेण हंतव्य एव यतो नासौ दानेन संधातुं शक्य इत्याह । महाशनः महदशनं यस्य दूष्पूर इत्यर्थः । न च साम्ना संधातुं शक्यः यतो महापाप्मा अत्युग्रः ॥ ३७ ॥ कामस्य वैरित्वं दर्शयति । धूमेनेति ॥ यथा धूमेन सहजेन वह्निराव्रियते आच्छाद्यते, यथावा आदर्शो मलेनागंतुकेन, यथा च उल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनावृतमिदम् ॥ ३८॥ इदं शब्दनिर्दिष्टं दर्शयन्वैरित्वं स्फुटयति । आवृतमिति॥इदं तु विवेकज्ञानमेतेनावृतम् । अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः

सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरितां प्रपद्यते ज्ञानिनः पुनः तत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तम् । किं च, विषयैः पूर्यमाणोऽपि दुष्पूरः अपूर्यमाणः शोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यः । अनेन सर्वान्प्रति नित्यवैरित्वमुक्तम् ॥३९॥ इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयञ्जयोपायमाह । इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् ॥ विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिंद्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते । एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥
इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

यस्मादेवं, तस्मात्त्वमिति ॥ आदौ विमोहात्पूर्वमेव इंद्रियाणि मनो बुद्धिं च नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि घातय । यद्वा प्रजहि परित्यज । ज्ञानम् आत्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशकम् । यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनजम् । "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इति श्रुतेः ॥४१॥ अथात्र प्रसन्नतया चित्तप्रणिधानेन इंद्रियाणि नियंतुं शक्यंते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति । इंद्रियाणीति ॥ इंद्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः । सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च । अत

एव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति । इंद्रियेभ्यश्च सङ्कल्पात्मकं मनः परम् । तत्प्रवर्त्तकत्वात् । मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा । निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य । यस्तु "बुद्धेः परः तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वांतरः स आत्मा विमोहयति देहिनम्" इति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते ॥ ४२ ॥ उपसंहरति । एवमिति ॥ बुद्धेरेव विषयेंद्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मा तु निर्विकार स्तत्साक्षीत्येवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा आत्मना एवंभूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनि० ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

जहि मारय । दुरासदं दुःखेनासादनीयं विज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता नराः ॥ तं कृष्ण परमानंदं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुं स्वयं हरिः ॥ तत्त्वंपदविवेकार्थं कर्मयोगं प्रशंसति ॥ १ ॥ एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयोगोपायश्च मोक्षसाधनत्वेन उक्तः तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन त्वंपदार्थविवेकादिना च प्रपंचयिष्यन्प्रथमं तावत्परंपराप्राप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवा

नुवाच । इममितित्रिभिः ॥ अव्ययफलत्वादव्ययम् । इमं योगं पुराहं विवस्वते आदित्याय कथितवान् स च स्वपुत्राय मनवे श्राद्धदे
वाय प्राह । स च मनुः स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति ॥ राजानश्च ते ऋषयश्चान्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपुत्रादिभि
रिक्ष्वाकुप्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानंति स्म । अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह । हे परंतप शत्रुतापन! स योगः कालवशादिह लोके
नष्टः विच्छिन्नः ॥ २ ॥ स एवायमिति॥स एवायं योगोऽद्य विच्छिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते तुभ्यमुक्तः यतस्त्वं मम भक्तोऽसि

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य
योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो
जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ बहू
नि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन॥तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप॥ ५ ॥

सखा चेति । अन्यस्मै मया नोच्यते । हि यस्मादिदमुत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥ भगवतो विवस्वंतं प्रति योगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन
उवाच । अपरमिति ॥ अपरमर्वाचीनं तव जन्म परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनाय विवस्वते त्वमादौ
योगं प्रोक्तवानित्येतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्नुयाम् ॥ ४ ॥ इति पृष्टवंतमर्जुनं रूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवा

नुवाच । बहूनीति ॥ मम बहूनि जन्मानि तव च व्यतीतानि तानि सर्वाण्यहं वेद जानामि।अलुप्तविद्याशक्तित्वात्।त्वं तु न जानासि। अविद्यावृतत्वात्॥५॥नन्वनादेस्तव कुतो जन्म अविनाशिनश्च कथं पुनर्जन्म येन 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्युच्यते।ईश्वरस्य तव पुण्य पापविहीनस्य कथं जीववज्जन्मेत्यत आह।अजोऽपीति॥ सत्यमेवं तथापि अजोऽपि सन्नहं तथाऽव्ययात्मापि अनश्वरस्वभावोऽपि सन् तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतंत्र्यरहितोऽपि सन्स्वमायया संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव भवामि। ननु तथापि षोडशकला

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥
यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८ ॥

त्मकलिंगदेहशून्यस्य तव कुतो जन्मेत्यत उक्तं स्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्या स्वेच्छया अवतरात्मीयर्थः ॥६॥ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह । यदायदेति॥ धमस्य ग्लानिर्हानिः अधमस्य अभ्युत्थानमाधिक्यम् ॥७॥किमर्थमित्यपेक्षायामाह । परित्राणायेति ॥ साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय दुष्टं कर्म कुर्वंतीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च । एवं धर्मस्य संस्थापनार्थाय । साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुं युगेयुगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः । न चैवं दुष्टनिग्रह कुर्वतोऽपि नैर्घृण्यं शंकनी

यम । यथा चाहुः । "लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके ॥ तद्वदेव महेशस्य नियतुर्गुणदोषयोः" इति ॥ ८ ॥ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह । जन्मकर्मेति ॥ मे जन्म स्वेच्छाकृतं कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति । किंतु मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह । वीतरागेति ॥ अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरिपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

येभ्यस्ते विक्षेपाभावात् । मन्मया मदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः संतो मत्प्रसादलभ्यं यदात्मज्ञानं च तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मः । तयोर्द्वंद्वैकवद्भावः । तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः संतो मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ता बहवः । न त्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः । तदेवं तान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौ प्रदर्श्येश्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाज्जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मुक्तिरिति सूचयन् जन्मकर्मेत्यादिना तदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति । यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह । ये यथेति ॥ यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि । ननु ये सकामा मां विहायेंद्रादीनेव भजन्ते तानहमुपेक्ष इति मंतव्यम् । यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः इंद्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तंते । इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ॥ ११ ॥ तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे त्वां न भजंतीत्यत आह । कांक्षंत इति ॥ कर्मणां

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥
कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवता एव यजंते न तु साक्षान्मामेव । हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति । न तु ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥ ननु केचित्सकामतया प्रवर्त्तंते केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्ये कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह । चातुर्वर्ण्यमिति ॥ चत्वारो वर्णा एव चातुर्वण्यम् । स्वार्थेष्यञ् प्रत्ययः । अयमर्थः ।सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमदमादीनि कर्माणि, सत्त्वरजःप्रधानाः क्षत्रिया

स्तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि, जस्तमःप्रधानावैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि, तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवं गुणानां कर्मणां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमिति। सत्यम्। तथाप्येवं तस्य कर्त्तारमपि फलतोऽकर्त्तारमेव मां विद्धि। तत्र हेतुः। अव्ययं आसक्तिराहित्येन श्रमरहितं नाशादिरहितम् ॥१३॥ तदेव दर्शयन्नाह। न मामिति ॥ कर्माणि विसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिंपंति आसक्तं न कुर्वंति। निरहंकारत्वादाप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च मां न लिंपंतीति किं वक्तव्यम्।

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ १४ ॥
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

यतः कर्मफले स्पृहाराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बद्ध्यते। मम निर्लेपत्वं कारणं निरहंकारत्वनिःस्पृहत्वादिक जानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥ ये यथा मां प्रपद्यंत इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासंगिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपंचयितुमनुस्मारयति। एवमिति ॥ अहंकारादिराहित्येन कृतं कर्मबंधकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतम्। तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्त्तव्यं न लोकपरंपरामात्रेणेत्याह । किं कर्मेति ॥ किं कर्म कीदृशं कर्मकरणं किमकर्म कीदृशं कर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः । अतो यज्ज्ञात्वानुष्ठाय अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि तत्कर्माकर्म च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥ १६ ॥ ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकं अकर्म च तदव्यापारात्मकम् । अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहं प्राप्ता इति तत्राह । कर्मण इति ॥ कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

बोद्धव्यमस्ति न तु लोकप्रसिद्धमात्रमेव । अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । विकर्मणोऽपि निषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना । कर्मण इत्युपलक्षणार्थम् । कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तदेवं कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह । कर्मण्यकर्मेति ॥ परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि विषये अकर्मकर्मेदं न भवतीति यः पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बंधनत्वाभावात् । अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बंध

हेतुत्वात् । मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु स बुद्धिमान्व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः । तं स्तौति । स युक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः । स एव कृत्स्नकर्मकर्ता च सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये तस्मिन्कर्मणि सर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् । तदेवमारुरुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्थायां न कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्त एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः।तत्प्रपंचरूपत्वाच्चास्य प्रकरणस्य न पौनरुक्त्यदोषः।अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना यः कर्मानुपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थात्प्रपंचः कृतो वेदितव्यः।यदा आरुरुक्षोरपि कर्म बंधकं न भवति तदारूढस्य कुतो बंधकं स्यादित्यत्रापि श्लोको योज्यते। यद्वा कर्मणि देहेंद्रियादिव्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहा

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

दिव्यतिरेकानुभवेनाकर्म स्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथा कर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागेन कर्म यः पश्येत्तस्य प्रतिबंधकत्वेन मिथ्याचारत्वात्।तदुक्तम् "कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्" इति।य एवंभूतः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान्पंडितः । तत्र हेतुः । यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्तान्याहारादीनि कर्माणि कुर्वन्नपि स युक्त एवाकर्त्रात्मज्ञानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः । अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं कलंजभक्षणादिकं न दोषाय। अज्ञस्य तु रागतः कृतं दोषायेति विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति श्लोकार्धाभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति । यस्ये

त्यादिपंचभिः ॥ सम्यगारभ्यंत इति समारंभाः कर्माणि काम्यत इति कामः फलं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवंति तं पंडितमाहुः । तत्र हेतुः । यतस्तैः समारंभैः शुद्धचित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मतां नीतानि कर्माणि यस्य तम्। आरूढावस्थायां तु कामः फलविषयस्तदर्थमिदं कर्म कर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जितः। शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥ किं च, त्यक्तेति ॥ कर्मणि तत्फले चासक्तिं त्यक्त्वा नित्येन निजानंदेन तृप्तः अत एव योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

विहिते च कर्मणि अभितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति । तस्य कर्माकमतामापद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ किं च, निराशीरिति ॥ निर्गता आशिषः कामना यस्मात् यतं नियतं चित्तम् आत्मा च शरीरं यस्य त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः शरीरं शरीरमात्रनिवर्त्यर्थं कर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बन्धनं न प्राप्नोति । योगारूढपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकभिक्षाटनादिकर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तं दोषं न प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥

किंच, यदृच्छेति ॥ अप्रार्थितो लाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः द्वंद्वानि शीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रांतः तत्सहनशील इत्यर्थः। विमत्सरो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च समः हर्षविषादरहितः य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वाऽपि न बंधं प्राप्नोति ॥ २२ ॥ किं च, गतसंगस्येति ॥ गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेवस्थितं चेतो यस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते। आरूढयोगपक्षे यज्ञायेति ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥ २२ ॥ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

यज्ञसंरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायां त्वकर्त्रात्मज्ञानेन बाधितत्वात्स्वाभाविकमपि कर्माकर्मैवेति। कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपंचितः। इदानीं कर्मणि तदंगेषु च ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह। ब्रह्मार्पणमिति ॥ अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुवादि तदपि ब्रह्मैव अर्प्यमाणं हविरपि घृतादिकं ब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणा कर्त्रा च हुतं ब्रह्मैव। होमः अग्निश्च कर्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः। एवं

ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्यं न तु फलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेव यज्ञत्वेन सम्पादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोतुमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञानाह । दैवमित्यष्टभिः ॥ देवा इंद्रवरुणादय इज्यंते यस्मिन् एवकारेणेंद्रादिब्रह्मबुद्धिराहित्यं दर्शितं तं दैवं यज्ञं अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते श्रद्धयाऽनुतिष्ठंति । अपरे तु ज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायभूतेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुह्वति। यज्ञादिसर्वकर्माणि

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

प्रविलापयंतीत्यर्थः । सोऽयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति ॥ अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविलापयंति । इंद्रियाणि निरुद्ध्य संयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः । इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुह्वति विषयान् भोगसमयेऽप्यनासक्ताः संतोऽग्नित्वेन भावितेष्विंद्रियेषु हविष्ट्वेन भावितान् शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाणीति ॥ ॥ ३०
अपरे ध्याननिष्ठाः बुद्धींद्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि । कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनो

पादानादीनि च प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य बहिर्गमनं अपानस्याधोनयनं व्यानस्य व्यानयनाकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतादीनां सम्यगुन्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् "उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः ॥ कृकरः क्षुतकृज्ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनंजयः ॥" इत्येवंरूपाणि जुह्वति । क्व आत्मनि संयमो ध्यानैकाग्र्यं स एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलिते ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तस्मिन् मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किं च, द्रव्येति ॥ द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादित

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

प एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिना यत्तदर्थज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते, अथवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधाः यतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक् शितं निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥ किं च, अपान इति ॥ अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेण जुह्वति । पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथा कुंभकेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगती रुद्ध्वा रेचककाले अपानं प्राणे जुह्वति । एवं पूरककुंभकरेचकैः प्राणा

यामपरायणा अपरे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किं च, अपरे इति ॥ अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यसंतः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विंद्रियेषु तत्तदिंद्रिय वृत्तिलयं होमं भावयंतीत्यर्थः । यद्वा " अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे" इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्त्यमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयंतीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे । "स कारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ॥ प्राणस्तत्र स एवाहं हंस इत्यनुचिंतयेत्" इति । प्राणापानगती रुद्ध्वेत्यनेन तु श्लोकेन प्राणा यामयज्ञाः अपरैः कथ्यंते।तत्रायमर्थः"द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्" इत्येवमादिवचनो

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

क्तो नियत आहारो येषां ते कुंभकेन प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः संतः प्राणानिंद्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुंभके हि सर्वे प्राणा एकीभवंतीति । तत्रैव लीयमानेष्विंद्रियेषु होमं भावयंतीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे "यथायथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् । वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथातथा" इति । तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह । सर्वे इति ॥ यज्ञान्विंदंति लभंत इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं यैस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेति ॥ यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽनि

षिद्धमन्नममृतरूपं भुंजत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवंति। तदकरणे दोषमाह। नायं लोक इति ॥ अयमल्प सुखोऽपि मनुष्यलोकः अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोऽन्यः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति । एवमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तथापि तान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि । आत्मनःकर्मागोचरत्वादेवं

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन्संसाराद्विमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठ इत्याह । श्रेयानिति ॥ द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञः श्रेयाञ्छ्रेष्ठः । यद्यपि ज्ञानस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथा प्यात्मरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं न तु तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः । श्रेष्ठत्वे हेतुः । सर्वं कर्माखिलं फलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः "सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वंति" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह। तद्विद्धीति॥ तज्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि ज्ञानिनां प्रणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं वा निवर्त्तेत इति प्रश्नेन सेवया शुश्रूषया च ज्ञानिनः शास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्यंति ॥३४॥ ज्ञानफलमाह। यज्ज्ञात्वेतिसार्द्धैस्त्रिभिः ॥ यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बंधुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि। तत्र हेतुः। येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविद्यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि। अथो अनंतरमात्मानं मयि परमात्मन्येवाभेदेन

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न
पुनर्मोहमेवं यास्यासि पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः
सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते
ऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किं च, अपि चेदिति ॥ सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यपि अतिशयेन पापकारी त्वमसि तथापि सर्वं पापसमुद्रं ज्ञानपोतेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवत्स्थितस्यैव पापस्यातिलंघनमात्रं न तु पापस्य नाश इति भ्रांतिं दृष्टांतेन वारयन्नाह। यथेति ॥ एधांसि काष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति तथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि

कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र हेतुमाह । न हीति ॥ पवित्रं शुद्धिकरमिह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्त्येव तर्हि सर्वेऽप्यात्मज्ञानमेव किं नाभ्यस्यंतीत्यत आह-तत्स्वयमिति सार्द्धेन ॥ तदात्मविषयं ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यतां प्राप्तः सन्स्वयमेवानायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥३८॥ किं च । श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः । अतः श्रद्धादिसंपत्त्या ज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावाल्लँभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

ज्ञानलाभानंतरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्याह-ज्ञानं लब्ध्वा त्वचिरेण परां शांतिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ ३९ ॥ ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह । अज्ञश्चेति ॥ अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जातेप्यश्रद्दधानश्च जातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्ध्येद्वा न वेति संशयाक्रान्तचित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः । न च परलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः । न च सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥

५

अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति । योगेति द्वाभ्याम् ॥ योगेन परमेश्वराराधनरूपेण त स्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तम् । पुरुषं कर्माणि स्वफलैर्न निबध्नंति अतश्च ज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं चात्मवंतमप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नंति ॥ ४१ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानेन संभूतं हृदि स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्त्वा

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसं भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२॥ इति श्रीमद्भगवद्गी तासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठाश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायोत्तिष्ठ । हे भारत ! क्षत्रियत्वेन युद्धस्य स्वधर्मत्वं दर्शितम् ॥ ४२ ॥ पुमवस्थादिभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा ॥ निष्ठोक्ता येन तं वंदे शौरिं संशयसंछिदम् ॥ १ ॥ इति सुबो धिन्यां श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ निवार्य संशयं जिष्णोः कर्मसंन्यासयोगयोः । जितेंद्रियस्य

च यतः पंचमे मुक्तिमब्रवीत् ॥ १ ॥ अज्ञानसंभूतं संशयं ज्ञानासिना छित्त्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं तत्र पूर्वापरविरोधं मन्वानोऽर्जुन उवाच । संन्यासमिति ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना सर्वं कर्माखिलं पार्थेत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि । ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं च कथयसि न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्यैकदैव संभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्ये सति मम यच्छ्रेयः श्रेष्ठं सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । संन्यास इति ॥ अयं भावः । न हि वेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदं प्रति कर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वोक्तेन संन्या

श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ ॥ २ ॥ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सेन विरोधः स्यात् । अपि तु देहात्माभिमानिनं त्वां बंधुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं देहात्मविवेकज्ञानासिना छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि । कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्य चात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थं ज्ञाननिष्ठांगत्वेन संन्यासः पूर्वमुक्तः एवं सत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन समुच्चि तावेव निःश्रेयसं साधयतः तथाऽपि तु तयोर्मध्ये संन्यासात्सकाशात् योगो विशिष्टो भवति ॥ २ ॥ कुत इत्यपेक्षायां संन्यासित्वेन

॥ ३४ ॥

कर्मयोगं स्तुवंस्तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति । ज्ञेय इति ॥ रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माणि योनुतिष्ठति स नित्यं कर्मानुष्ठान कालेऽपि संन्यासीत्येव ज्ञेयः । तत्र हेतुः निर्द्वंद्वो रागद्वेषादिशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनायासेन संसारात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमुच्चयः अतो विकल्पमंगीकृत्योभयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितो न विवेकिनामित्याह । सांख्ययोगाविति ॥ सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदंगं संन्यासं लक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौ संतौ पृथक् स्वतंत्राविति बालाः अज्ञा एव प्रवदंति न तु पंडिताः । तत्र हेतुः । अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रितः सन्नुभ

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

योरपि फलं प्राप्नोति तथाहि कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं विंदति संन्यासं सम्यगा स्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परंपरया ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलकैवल्यं तद्विंदतीति न पृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः ॥४॥ एतदेव स्फुटयति । यत्सांख्यैरिति ॥ सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानं मोक्षाख्यं प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते । योगैरित्यत्र अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । तेन कर्मयोगिभिरपि तदेव ज्ञानद्वारेण गम्यते। अवाप्यत इत्यर्थः । अतः सांख्यं च योगं चै

॥ ३४ ॥

कफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ॥ ५ ॥ यदि कर्मयोगिनोऽप्यंततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा तर्ह्यादित एव संन्यासः कर्तुं युक्त इति मन्वानं प्रत्याह । संन्यास इति ॥ अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः । अशक्य इत्यर्थः । चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् । योगयुक्तस्तु शुद्धचित्ततया मुनिः संन्यासी भूत्वाऽचिरेणैव ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति । अतश्चित्तशुद्धेः प्राक्कर्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धम् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः । "प्रमादिनो बहिश्चित्ताः

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

पिशुनाः कलहोत्सुकाः ॥ संन्यासिनोऽपि दृश्यंते दैवसंदूषिताशयाः" इति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरितनेन कर्मणा बंधः स्यादेवेत्याशंक्याह । योगयुक्त इति ॥ योगेन युक्तोऽतो विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्यात एव विजित आत्मा शरीरं येन अत एव विजितानींद्रियाणि येन ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य स लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि नलिप्यते तैर्न बध्यते ॥ ७ ॥ कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्य कर्तृत्वाभिमानाभावान्न विरुद्धमित्याह । नैवेति द्वा

भ्याम् ॥ कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्भूत्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्बुद्ध्या निश्चित्य किंचिदप्यहं न करोमीति मन्येत मन्यते। तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिः पादयोः, स्वापो बुद्धेः, श्वासः प्राणस्य, प्रलपनं वागिंद्रियस्य, विसर्गः पायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः। एतानि कर्माणि कुर्वन्नप्यनभिमानाद्ब्रह्मविन्न लिप्यते।तथा च पारमर्षं सूत्रम् "तदधिगम उत्तरपूर्वाद्धयोरसंश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्"

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोस्ति तस्य कर्मलेपो दुर्वारोऽविशुद्धचित्तत्वात्। संन्यासोपि नास्तीति महत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह। ब्रह्मणीति ॥ ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले च संगं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति असौ पापेन बंधहेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते। यथा पद्मपत्रमंभसि स्थितमप्यंभसा न लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥ बंधकत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति। कायेनेति ॥ कायेन स्नानादिमनसा ध्यानादिबुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादिकेवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिं

द्रियैश्च श्रवणकीर्तनादिलक्षणं कर्मफलसंगं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्मयोगिनः कर्म कुर्वंति ॥ ११ ॥ ननु तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इति व्यवस्था कथमत आह। युक्त इति ॥ युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यंतिकीं शांतिं मोक्षं प्राप्नोति। अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले आसक्तो नितरां बंधं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवं तावच्चित्त शुद्धिशून्यस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपंचितम्। इदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह। सर्वकर्माणीति ॥ वशी

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

यतचित्तः सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकाणि मनसा विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सन्नास्ते। क्वास्त इत्यत आह। नवद्वारे नेत्रे नासिके कर्णौ मुखं चेति सप्त शिरोगतानि अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नव द्वाराणि यस्मिंस्तस्मिन्पुरे पुरवदहं भावशून्ये देहे देही अवतिष्ठते। अहंकाराभावादेव स्वयं तेन देहेन नैव कुर्वन्ममकाराभावाच्च न कारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृत्तिरुक्ता। अविशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च। न त्वयं तथा। अतः सुखमास्त इत्यर्थः ॥१३॥ ननु "एष एव साधु कर्म कार

यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते" इत्यादिश्रुतेः । परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत् । ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानः शुभान्यशुभानि च त्यक्ष्यतीति चेत् एवं सति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबंधः स्यादित्याशंक्याह । न कर्तृत्वमिति द्वाभ्याम् ॥ प्रभुः ईश्वरः जीवलोकस्य कतृत्वादिकं न सृजति किंतु जीवस्यैव स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्त्तते । अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावं जीवलोकमीश्वरः कर्मसु नियुंक्ते न तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पा

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

दयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मादेवं तस्मान्नादत्त इति प्रयोजकोऽपि सन्प्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतं च नैवादत्ते न भजते । तत्र हेतुः । विभुः परिपूर्णः । आप्तकाम इत्यर्थः । यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्यात् । न त्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिंत्यनिज मायया तत्तत्पूर्वकर्मानुसारेण प्रवर्तकत्वात् । ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्च वैषम्योपलंभात्कथमाप्तकामत्वमित्यत आह । अज्ञानेनेति ॥ निग्रहोऽपि दंडरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृतम् । तेन हेतुना जंतवो जीवा मुह्यंति । भगवति वैषम्यं मन्यंत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ज्ञानिनस्तु न मुह्यंतीत्याह । ज्ञानेनेति ॥ आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलंभकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति । यथा आदित्यस्तमो निरस्य समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६॥ एवंभूतेश्वरोपासनाफलमाह । तद्बुद्धय इति ॥ तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषाम्, तस्मिन्नेवात्मा मनो येषाम्, तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं येषाम्, तदेव परमयनमाश्रयो येषाम्, ततश्च तत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं, येषां ते, अपुनरावृत्तिं मुक्तिं यांति ॥ १७॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छंतीत्यपेक्षायामाह । विद्याविनयसंपन्न इति ॥ विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिता ज्ञानिन इत्यर्थः । तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः पचति तस्मिञ्छ्वपाके चेति कर्मणा वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥ ननु विषमेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वंतोपि कथं ते पंडिताः । यथाह गौतमः । "समा

समाभ्यां विषमसमे पूज्येते" इति । अस्यार्थः । समाय पूजाया विषमे प्रकारे कृते सति विषमाय च समे प्रकारे कृते सति स पूजक इह लोकात्परलोकाच्च हीयत इति तत्राह । इहैवेति ॥ इहैव जीवद्भिरेव तैः सृजत इति सर्गः संसारो जितः निरस्तः । कैः । येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितम् । तत्र हेतुः । हि यस्माद्ब्रह्म समं निर्दोषं च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः । ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः । गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत इति पूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥ ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह । नेति ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

यो ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मण्येव स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येन्न प्रहृष्टो हर्षवान्स्यात् । अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् । न विषीदेतीत्यर्थः । यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥ २० ॥ मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह । बाह्यस्पर्शेष्विति॥इंद्रियैः स्पृश्यंत इति स्पर्शा विषयाः बाह्येंद्रियविषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तः आत्मन्यंतःकरणे यदुपशमात्मकं सात्त्विक सुखं तद्विंदति लभते । स चोपशमात्मकं सुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य सः अक्षय्यं सुखम

श्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात्तत्राह । ये हीति ॥ संस्पृश्यंत इति संस्पर्शा विषयाः तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखानि ते हि वर्त्तमानकालेऽपि स्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः॥ तथा आदिमंतोऽतवंतश्च अतो विवेकी तेषु न रमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्ष एव परः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्सहनसमर्थ एव मोक्षभागित्याह । शक्नोतीति । कामात्क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगो मनोनेत्रादिक्षोभलक्षणः तमिहैव तदुद्भवसमयवयो नरः सोढुं

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षणमात्रम् । किंतु शरीरविमोक्षणात्प्राग्यावद्देहपातमित्यर्थः । य एवंभूतः स एव युक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः । यद्वा मरणादूर्ध्वं विलपंतीभिर्युवतीभिरालिंग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते । तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहेत स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः । तदुक्तं वसिष्ठेन । "प्राणे गते यथा देहः सुखदुःखे न विंदति ॥ तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रयो भवेत्" ॥ इति ॥ २३ ॥

न केवलं कामक्रोधवेगसंहरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपि तु, योंऽतरिति ॥ अंतः आत्मन्येव सुखं यस्य न विषयेषु, अंतरेवारामः क्रीडा यस्य न बहिः । अंतरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिषु स एव ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन्ब्रह्मणि निर्वाणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥ किं च लभंत इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं कल्मषं येषां छिन्नं द्वैधं संशयो येषां यतः संयत आत्मा चित्तं येषां सर्वेषां भूतानां हिते रताः कृपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं लभंते ॥ २५ ॥ किं च कामक्रोधवियुक्तानामिति ॥ कामक्रोधाभ्यां

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥

वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानामभित उभयतः मृतानां जीवतां च न देहांतर एव तेषां ब्रह्मणि लयः । अपि तु जीवतामपि वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं संक्षेपेण दर्शयन्नाह । स्पर्शानिति द्वाभ्याम् ॥ बाह्या एव स्पर्शा [illegible] अंतःप्रविशंति तांस्तच्चिंतात्यागेन बहिरेव कृत्वा

चक्षुश्च भ्रुवोरन्तरे भ्रूमध्य एव कृत्वाऽत्यंतं नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयते। उन्मीलनेन च बहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारा र्थमर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये दृष्टिं निधायेत्यर्थः। उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे चरन्तौ प्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेन समौ कृत्वा कुंभयित्वेत्यर्थः। यद्वा प्राणो यथा बहिर्न निर्याति यथा चापानोऽतर्न प्रविशति किंतु नासामध्य एव द्वावपि यथा चरतस्तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यां समौ कृत्वेति ॥ २७ ॥ यतेति ॥ अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥
इति श्रीमद्भ० कर्मसंन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मोक्ष एव परमयनं प्राप्यं यस्य अत एव विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य य एवंभूतो मुनिः स सदा जीवन्नपि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तिः स्यान्न तावन्मात्रेण किन्तु ज्ञानद्वारेणेत्याह। भोक्तारमिति ॥ यज्ञानां तपसां च मद्भक्तैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं पालकमिति वा सर्वेषां लोकानां महांतमीश्वरं सर्वेषां भूतानां सुहृदं निरपेक्षोपकारिणमन्तर्यामिणं मां

ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शांतिं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ॥२९॥ "विकल्पशंकापोहेन येनैवं सांख्ययोगयोः ॥ समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं हरिम् ॥१॥" इति श्रीब्रह्म० सुबोधिन्यां टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥ "चित्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः ॥ मुक्तिः स्यादिति षष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगो वितन्यते॥१॥ पूर्वाध्यायांते संक्षेपेणोक्तं योगं प्रपंचयितुं षष्ठाध्यायारंभः। तत्र तावत्सर्वकर्माणि मनसे त्यारभ्य संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानाद्दुःखरूपत्वाच्च कर्मणः सहसा संन्यासादिप्रसंगं प्राप्तं वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति श्रीभगवान्। अनाश्रित इति द्वाभ्याम्॥कर्म फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः अवश्यं कर्तव्यतया विहितं कर्म यः

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचा क्रियः ॥१॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ॥ न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

करोति स एव संन्यासी योगी च। न तु निरग्निः अग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी। न चाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागी च ॥१॥ कुत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं संपादयन्नाह। यमिति ॥ यं संन्यासमिति प्राहुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः। "संन्यास एवात्यरेचयदित्यादि श्रुतेः" केवलात्फलसंन्यसनाद्धेतोः योगमेव तं जानीहि। कुत इत्यपेक्षायामिति शब्दोक्तो हेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह। न हीति॥न संन्यस्तः फलसंकल्पो येन सः कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि नहि योगी भवति। अतः फलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासी च

फलसंकल्पत्यागात् । एवं चित्तविक्षेपाभावाद्योगी च भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशंक्य तस्या वधिमाह । आरुरुक्षोरिति ॥ ज्ञानयोगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तदारोहे कारणं कर्मोच्यते । चित्तशुद्धिकरत्वात् । ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमः समाधिश्चित्तविक्षेपककर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ कीदृशोऽसौ योगारूढो यस्य शमः कारणमुच्यत इत्यत्राह । यदा हीति ॥ इंद्रियार्थेषु इंद्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषज्जते आस

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

क्तिं न करोति । तत्र हेतुः । आसक्तिमूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्च संकल्पान्संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥ अतो विषयासक्तित्यागे मोक्षं तदासक्तौ च बंधं पर्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याह । उद्धरेदिति ॥ आत्मना विवेकयुक्तेनात्मानं संसारादुद्धरेत् नावसादयेदधो न नयेत् । हि यस्मादात्मैव मनः संगादुपरत आत्मनः स्वस्य बंधुरुप

कारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथंभूतस्यात्मैव बंधुः कथंभूतस्य चात्मैव रिपुरित्यपेक्षायामाह । बंधुरिति ॥ येनात्मनैव आत्मा कार्यकारणसंघातरूपो जितो वशीकृतः तस्य तथाभूतस्यात्मन आत्मैव बंधुः । अनात्मनोऽजितात्मनस्तु आत्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवदपकारित्वे वर्त्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनः स्वस्मिन्बंधुत्वं स्फुटयति । जितात्मन इति ॥ जितः आत्मा येन तस्य प्रशांतस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि समाहितः स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य । यद्वा तस्य हृदि परमात्मा समा

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥
जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

हितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य लक्षणं श्रैष्ठ्यं चोक्तमुपपाद्योपसंहरति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ॥ ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकांक्ष आत्मा चित्तं यस्य अतः कूटस्थो निर्विकारः । अत एव विजितानि इंद्रियाणि येन अत एव समानि लोष्टादीनि यस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याह। सुहृदिति ॥ सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः, अरिर्घातुकः, उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हिताशंसी, द्वेष्यः द्वेषविषयः, बंधुः संबंधी, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचाराः एतेषु समा रागद्वेषादिशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं तस्य सांगं योगं विधत्ते। योगीत्यादिना स योगी परमोमत इत्यंतेन ग्रंथेन ॥ योगीति ॥ योगी योगारूढः आत्मानं मनः

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

युंजीत समाहितं कुर्यात्। सततं निरंतरं रहसि एकांते स्थितः सन्नेकाकी संगशून्यः यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य निराशीः निराकांक्षः निराहारो वा अपरिग्रहः परिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥ आसननियमं दर्शयन्नाह। शुचाविति द्वाभ्याम्। शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा। कीदृशम्। स्थिरमचलम्। नाति चोन्नतं न चातिनीचं च चैलं वस्त्रमजिनं व्याघ्रादिचर्म

चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन्कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा योगं युंज्यादभ्यसेत् । यताः संयताः चित्तस्येंद्रियाणां च क्रिया यस्यात्मनो मनसो विशुद्धये उपशांतये ॥ १२ ॥ चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शन्नाह । सममिति द्वाभ्याम् ॥ काय इति देहमध्यभागो विवक्षितः । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्द्धाग्रपर्यंतं सममवक्रं निश्चलं धारयन्स्थिरः । दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः । स्वकीयं

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य च अर्धनिमीलितनेत्र । इत्यर्थः । इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ प्रशांतेति ॥ प्रशांत आत्मा चित्तं यस्य विगता भीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन्मनः संयम्य प्रत्याहृत्य मय्येव चित्तं यस्य अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः एवं युक्तो भूत्वा आसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफलमाह । युंजन्नेवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सदा

आत्मानं मनो युंजन्समाहितं कुर्वन्नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः शांतिं संसारोपरतिं प्राप्नोति। कथंभूताम्। निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थां मद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह । नेति द्वाभ्याम् ॥ अत्यंतमधिकं भुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापि योगः समाधिर्न भवति । तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥ तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह । युक्तेति ॥ युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु युक्ता नियतैव चेष्टा

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यस्य युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्त्तको योगो भवति सिद्ध्यति ॥ १७ ॥ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह । यदेति ॥ विनियतं विशेषेण निरुद्धं सच्चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति । किंच । सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यः विगततृष्णो भवति । तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह ।

यथेति ॥ वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेंगते न विचलति सा उपमा दृष्टांतः कस्य आत्मविषयं योगं युंजतोऽभ्यसतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कंपतया प्रकाशकतया चाचंचलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव' इत्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तम्। 'नात्यश्नतस्तु योगोस्ति' इत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः। तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन्स एव मुख्यो योग इत्याह। यत्रेति। सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन न निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तम्। तथा च पातंजलं सूत्रम्। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम्॥ वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥ २१ ॥

इति। इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति। यत्र च यस्मिन्नवस्थाविशेष आत्मना शुद्धेन मनसात्मानमेव पश्यति न तु देहादि पश्यंश्चात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु। यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां 'तं योगसंज्ञितं विद्यात् इति' चतुर्थेनान्वयः॥ २० ॥ आत्मन्येव तोषे हेतुमाह। सुखमिति॥ यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत्किमपि निरतिशयमात्यंतिकं नित्यं सुखं वेत्ति। ननु तदा विषयेंद्रिय संबंधाभावात्कुतः सुखं स्यात्तत्राह। अतींद्रियं विषयेंद्रियसंबंधातीतम्। केवलं बुद्ध्यैवात्माकारतया ग्राह्यम्। अत एव च यत्र

स्थितः सन् तत्त्वतः आत्मस्वरूपान्नैव चलति ॥ २१ ॥ अचलत्वमेवोपपादयति । यमिति ॥ यमात्मसुखरूपलाभं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते न चिंतयति तस्यैव निरतिशयसुखत्वात् । यस्मिंश्च स्थितो महतापि शीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्यते नाभिभूयते । एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापि योगलक्षणमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ य एवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह । तमित्यर्द्धेन ॥ दुःखशब्देन दुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकं सुखमपि गृह्यते । दुःखस्य संयोगेन स्पर्शमात्रेणापि वियोगो यस्मिन् तमवस्थाविशेषं योगसं

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

ज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् । परमात्मना क्षेत्रज्ञस्य योजनं योगः । यद्वा । दुःखसंयोगेन वियोग एव शूरे कातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणया योग उच्यते । कर्मणि तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक एवेति भावः । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह । स इति सार्धेन ॥ स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्यपि शीघ्रं न सिद्ध्यति तथापि अनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः । दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः ॥ २३ ॥

किंच, संकल्पेति ॥ सङ्कल्पात्प्रभवो येषां तान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरंतमिन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य योगो योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदि तु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह । शनैरिति ॥ धृतिर्धारणा तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येव सम्य क्स्थितं निश्चलं मनः कृत्वोपरमेत् तच्च शनैःशनैरभ्यासक्रमेण न तु सहसा । उपरमस्वरूपमाह । न किंचिदपि चिन्तयेत् ।

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतोयतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानन्दस्वरूपो भूत्वात्मध्यानादपि न निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह । यत इति ॥ स्वभावतश्चंचलं धार्यमाणमप्यस्थिरं मनो यंयं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरं कुर्यात् ॥ २६ ॥ एवं प्रत्याहारादिभिः पुनःपुनर्मनो वशीकुर्वतं रजोगुणक्षये सति योगसुखं

प्राप्नोतीत्याह । प्रशांतमनसमिति ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण शांतं रजो यस्य तम् अत एव प्रशांतं मनो यस्य तमेनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वप्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह । युंजन्निति ॥ एवमनेन प्रकारेण सर्वदात्मानं मनो युंजन्वशीकुर्वन्विशेषेण सर्वात्मना गतकल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शो विद्यानिवर्त्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यंतं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते । जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

दर्शयति । सर्वभूतस्थमिति ॥ योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहितचित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेष्ववस्थितं पश्यति तानि च आत्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्मतया मदुपासनं मुख्यं कारणमित्याह । य इति ॥ मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतमात्रे यः पश्यति सर्वं च प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि स च ममादृश्यो न भवति । प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विलोक्या

नुगृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ न चैवंभूतो विधिकिंकरः स्यादित्याह। सर्वभूतस्थितमिति ॥ सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेदमास्थित आश्रितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्त्तमानो मय्येव वर्त्तते मुच्यते । न तु भ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवं च मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकंपी श्रेष्ठ इत्याह। आत्मौपम्येनेति ॥ आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन यथा मम सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन्सुखमेव सर्वेषां यो वांछति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

॥ ३२ ॥ उक्तलक्षणस्य योगस्यासंभवं मन्वानोऽर्जुन उवाच । योऽयमिति ॥ साम्येन मनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति । चंचलमिति ॥ चंचलं स्वभावेनैव चपलं किंच प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः । किंच बलवद् विचारेणापि

जेतुमशक्यम् । किंच दृढं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेद्यम् अतो यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुंभादिषु निरोधनमशक्यं तथा तस्य मनसोऽपि निग्रहं निरोधं सुदुष्करं सर्वथा कर्त्तुमशक्यं मन्ये ॥३४॥ तदुक्तं चंचलत्वादिकमंगीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच । असंशयमिति ॥ चंचलत्वादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथापि तु विषयाचिंतनपूर्वकमभ्यासेन परमात्माकारप्रत्ययावृत्त्या विषयवैतृष्ण्येन च गृह्यते निगृह्यते अभ्यासेन लयप्रतिबंधाद्वैराग्येण च विक्षेपप्रतिबंधादुपरत

श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

वृत्तिकं सत्परमात्माकारेण परिणतं तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे "मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥ या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते" इति ॥ ३५ ॥ एतावांस्त्विह निश्चय इत्याह । असंयतात्मनेति ॥ असंयतात्मा उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेणायं योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यासवैराग्यभावेन कथंचित्प्राप्तसम्यग्ज्ञानः किं

फलमाप्नोतीत्यर्जुन उवाच । अयतिरिति ॥ प्रथमं श्रद्धोपेत एव योगे प्रवृत्तः न तु मिथ्याचारतया ततः परं तु अयतिः न सम्यग्यतते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः । तथा योगाच्चलितं मानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य मंदवैराग्य इत्यर्थः । एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ प्रश्नाभिप्रायं विवृणोति कच्चिदिति ॥ कर्मणामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्च न तावत्कर्मफलं स्वर्गादिकं प्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्च न मोक्षं प्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टः अप्रतिष्ठो निराश्रयः अत

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

एव ब्रह्मणः प्राप्त्युपाये पथि मार्गे विमूढः सन्कच्चित्किन्नश्यति किं वा नश्यतीत्यर्थः । नाशे दृष्टांतः । यथा छिन्नमभ्रं पूर्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रांतरं चाप्राप्तं सन्मध्य एव विलीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ त्वयैव सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसनीयः त्वत्तोन्यस्त्वेतत्संदेहनिवर्त्तको नास्तीत्याह । एतन्म इति ॥ एतत् एनं छेत्ता निवर्त्तकः स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । पार्थेति सार्द्धैश्चतुर्भिः ॥ इह लोके नाश उभयभ्रंशात्पातित्यम् अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः तदुभयं तस्य नास्त्येव यतः

कल्याणकृच्छुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति अयं च शुभकारी श्रद्धया योगे प्रवृत्तत्वात्। तातेति लोकरीत्योपलालयन्संबो
धयति ॥ ४० ॥ तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह । प्राप्येति ॥ पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनां लोकान्प्राप्य तत्र शाश्वतीः
समाः बहून्संवत्सरानुषित्वा वाससुखमनुभूय शुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥
अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिरियमुक्ता चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे तु पक्षांतरमाह । अथेति ॥ योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माऽतिवर्त्तते ॥ ४४ ॥

जायते न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानां कुले जायते । एतज्जन्म स्तौति । ईदृशं यज्जन्म एतद्धि लोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात्
॥ ४२ ॥ ततः किमत आह । तत्रेति सार्द्धेन ॥ तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं
लभते ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ मोक्षे प्रयत्नं करोति ॥४३॥ तत्र हेतुः । पूर्वेति ॥ तेनैव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कुतश्चिदंतराया

०गी०

। ४६ ॥

दनिच्छन्नपि संह्रियते विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते । तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वञ्छनैर्मुच्यत इतीममर्थं कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति । जिज्ञासुरिति सार्द्धेन ॥ योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव केवलं न तु प्राप्तयोगः एवंभूतो योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशा द्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति । तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदेवं मंदप्रय त्नोऽपि योगी परां गतिं याति तदा यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगे यतमानो यत्नं कुर्वन्योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विधूत

सटी०

अ० ६

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥ तप
स्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भ
गवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पापः सोऽनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यः इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥ योगिनां यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह । योगिनामिति ॥ मद्ग

॥ ४६ ॥

तेन मय्यासक्तेनांतरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं वासुदेवं श्रद्धायुक्तः सन् भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम संमतः। अतो मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥ "आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिम् ॥ तं वंदे परमानंदं माधवं भक्तशेवधिम् ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनीटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥ ६ ॥ (इति गीतासु प्रथममध्यायषट्कम्) ॥ श्रीः ॥ "विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं समुदाहृतम् ॥ भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते ॥ १ ॥ " पूर्वाध्यायांते मद्गतेनांतरात्मना योमां

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

भजति स मे युक्ततमो मत इत्युक्तम्। तत्र कीदृशस्त्वम्। यस्य भक्तिः कर्त्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यञ्छ्रीभगवानुवाच। मय्यासक्तमना इति॥मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्यानन्यशरणः सन्योगं युंजन्नभ्यसन् असंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु॥१॥वक्ष्यमाणं स्तौति।ज्ञानमिति॥ ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदं मद्विषयम् अशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे वर्त्तमानस्य

पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति। तेन वै कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह । मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति । मनुष्याणां तु सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रयतते । प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानां चात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्याम् ॥ भूम्यादिशब्दैः पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वम् अहंकारशब्देन तत्कारणमविद्येत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यंते । अहंकारशदेनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणींद्रियाण्यपि गृह्यन्ते । बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमित्यनेन प्रका

रेण मे प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवांतर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपंचयिष्यति । "महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः" इति ॥ ४ ॥ अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह । अपरेति ॥ अष्टधोक्ता या प्रकृतिः इयमपरा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वे हेतुः यथा चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोः

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

प्रकृतित्वं दर्शयन्स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह । एतदिति ॥ एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय बुद्ध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते । चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः । परं कारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः । संहर्त्ताप्यहमेवेति

भावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मत्त इति ॥ मत्तः सकाशात्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणं किंचिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह । मयीति ॥ मयि सर्वमिदं जगत्प्रोतं ग्रथितम् । आश्रितमित्यर्थः । दृष्टांतः स्पष्टः ॥७॥ जगतः स्थितिहेतुत्वं प्रपंचयति । रसोऽहमिति पंचभिः ॥ अप्सु रसोऽहम् । रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि । चंद्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वेषु वेदेषु

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओंकारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि । उद्यमे हि पुरुषास्तिष्ठंति ॥ ८ ॥ किंच पुण्य इति ॥ पुण्योऽविकृतो गंधः गंधतन्मात्रम् । पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः । यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्पुण्यो गंध इत्युक्तम् । तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिस्त दहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः । तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वंद्वसहनरूपं तपोऽस्मि ॥ ९ ॥

किंच बीजमिति ॥ सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि । न तु प्रतिव्यक्ति विनश्यत् । तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि । तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंच बलमिति ॥ कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसो रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्या यस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्मि । सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः । स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ॥ ११ ॥ किंच, ये चेति ॥ ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः, राजसाश्च द्वेषदर्पादयः, तामसाश्च शोकमोहादयः, प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि । मदीयप्रकृतिगुणत्रय कार्यत्वात् । एवमपि तेष्वहं न वर्त्ते । जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः । ते तु मदधीनाः संतो मयि वर्त्तंत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह । त्रिभिरिति ॥ त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैर्गुणमयैः कामलोभादि
भिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति । कथंभूतम् । एभ्यो भावेभ्यः परम् एभिरसंस्पृष्टम् एतेषां
नियंतारम् अत एवाव्ययम् । निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ के तर्हि त्वां जानंतीत्यत आह । दैवी हीति ॥ दैवी अलौकिकी । अत्यद्भुते
त्यर्थः । गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत् । तथापि ये मामेवेत्ये

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ॥ माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

वकारेणाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यंते भजंति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरंति । ततो मां जानंतीति भावः ॥ १४ ॥ किमिति तर्हि
सर्वे त्वामेव न भजंति तत्राह । न मामिति ॥ नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यंते न भजंति—अधमत्वे हेतुः । मूढा विवेकशून्याः ।
तत्कुतः । दुष्कृतिनः पापशीलाः अतो माययापहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अत एव "दंभो
दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च" इत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः संतो न मां भजंति ॥ १५ ॥

सुकृतिनस्तु मां भजंति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह । चतुर्विधा इति ॥ पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजंति । ते तु चतुर्विधाः । आर्त्तो रोगाद्यभिभूतः, स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति । अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः।अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः । ज्ञानी च आत्मवित् ॥ १६ ॥ एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह । तेषामिति ॥ तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः । तत्र हेतवः । नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्युक्तत्वमेकांतभक्तित्वं च संभवति नान्यस्य । अत एव हि तस्याहमत्यंतं प्रियः स च मम । तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरंति नहि नहीत्याह । उदारा इति ॥ सर्वेप्येते उदाराः महांतः । मोक्षभाज एवेत्यर्थः । ज्ञानी पुनरात्मैवेति । मे मतं निश्चयः । हि यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह । बहूनामिति ॥ बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयेनांते चरमे जन्मनि ज्ञानवान्सन्सर्व मिदं चराचरं वासुदेव एवेति सर्व्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति । अतः स महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवं कामिनोऽपि संतः कामप्राप्तये परमेश्वरं मामेव भजंति । ते कामान्प्राप्य शनैर्मुच्यंत इत्युक्तम् । ये त्वत्यंतं राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवंते ते संसरंतीत्याह । कामैरिति चतुर्भिः ॥ ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तंतं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

संतः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजंति।किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो नियम उपवासादिलक्षणस्तंतं नियमं स्वीकृत्य। तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियताः संतो देवताविशेषं भजंति ॥ २० ॥ योयो यांयामिति ॥ तेषां मध्ये योयो भक्तः यांयां तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धयार्चितुमिच्छति प्रवर्तते तस्यतस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्त्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढा

महमंतर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥ ततश्च, स तयेति ॥ स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्यास्तनोराराधनमीहते करोति । ततश्च ये संकल्पिताः कामास्तान्कामांस्ततो देवताविशेषाँल्लभते । किंतु मयैव तत्तद्देवतांतर्यामिणा विहितान्निर्मितान् हि स्फुटमेव तत्तद्देवतानामपि मदधीनत्वान्मम मूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्त्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव, तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां फलवैषम्यं भवतीत्याह । अन्तवत्त्विति ॥ अल्प

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२ ॥
अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

मेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवद्विनाशि भवति । तदेवाह । देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवानंतवतो यांति मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवंति ॥ २३ ॥ ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतांतरं हित्वा त्वामेव न भजंति तत्राह । अव्यक्तमिति ॥ अव्यक्तं प्रपंचातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यंते । तत्र हेतुः । मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः । कथंभूतम् । अव्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तं भावम् ।

अतो जगद्रक्षार्थं लीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतांतरसमं पश्यंतो मन्दमतयो मां नातीवाद्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलं देवतांतरमेव भजन्ति । ते चोक्तप्रकारेण अन्तवत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥ तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह । नाहमिति ॥ सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः । प्रकटो न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव य तो योगमायया समावृतः । योगो युक्तिः मदीयः कोप्याचिंत्यप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमनघटानाचातुर्यम् अनया

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥
वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

संछन्नः अत एव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोकः अजमव्ययं च मां न जानाति ॥ २५ ॥ सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानंत इत्युक्तम् । तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह । वेदेति ॥ समतीतानि विनष्टानि वर्त्तमानानि भावीनि च त्रिकालवर्त्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि । मायाश्रयत्वान्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वा भावादिति प्रसिद्धम् । मां तु न कोपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥

तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति ॥ सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषः ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन सर्वभूतानि संमोहं च अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिनिवेशं प्राप्नुवंति। अतस्तानि मज्ज्ञानाभावान्न मां जानंतीति भावः ॥ २७ ॥ कुतस्तर्हि केचन त्वां भजंतो दृश्यंते तत्राह। येषामिति ॥ येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वं प्रतिबन्धकं

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥
येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

पापम् अन्तगतं नष्टम् । ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रता एकांतिनः सन्तो मां भजन्ते ॥ २८ ॥ एवं च मां भजन्तस्ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाः कृतार्था भवन्तीत्याह । जरामरणेति ॥ जरामरणयोर्निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः । येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानन्तीत्यर्थः । तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं

कर्म च जानंति ॥ २९ ॥ न चैवंभूतानां योगभ्रंशशंकापीत्याह । साधिभूताधिदैवमिति । अधिभूतादिशब्दानामर्थं भगवानेवानन्त
राध्याये व्याख्यास्यति।अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां भजन्ति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि
मरणसमयेऽपिमांविदुर्जानंति न तु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरंति।अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशंकेत्यर्थः॥३०॥ "कृष्णभक्तेरयत्नेन
ब्रह्मज्ञानमवाप्यते ॥ इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम्" ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भ० सुबोधिन्यां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥ इति श्रीमद्भग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

"ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः कृष्णैकचेतसः ॥ इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टम उच्यते ॥ १ ॥" पूर्वाध्यायांते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्मा
ध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच । किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् ॥ स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ किंच, अधियज्ञ इति ॥ अत्र
देहे यो यज्ञो वर्त्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञः अधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः । स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति ।

कथं केन प्रकारेणासावस्मिन्देहे स्थितो यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः। यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थकम् । अंतकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥ प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच। अक्षरमिति त्रिभिः ॥ न क्षरति न चलतीत्यक्षरम्। ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह । परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म।"एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति" इति श्रुतेः। स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः। भूतानां जरायुजादीनां भाव उत्पत्तिः उद्भवश्च उत्कृष्टत्वेन भवनमुद्भवः "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इत्युक्तक्रमेण वृद्धिः,

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

तौ भूतभावोद्भवौ करोति यः। विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः, सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् स कर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥ किंच, अधिभूतमिति ॥ क्षरो विनश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवन्तीत्यधिभूतमुच्यते। पुरुषो वैराजः सूर्यमंडलमध्यवर्त्ती स्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते। अधिदैवतमधिष्ठात्री देवता । "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" इति श्रुतेः। अत्रास्मिन्देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञो यज्ञाधिष्ठात्री देवता

यज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता च कथमित्यस्योत्तरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यम्। अन्तर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येन देहांतर्वर्त्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात्। तथा च श्रुतिः—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति" इति। देहभृतां मध्ये श्रेष्ठ इति संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमन्तर्यामिणं पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन पृष्टमंतकालज्ञानोपायं तत्फलं च

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥
यंयं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ॥ तंतमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

दर्शयति। अन्तकाल इति ॥ मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा यः प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण याति स मद्भावं मद्रूपतां याति अत्र च संशयो नास्ति। स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिश्च फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ न केवलं मां स्मरन्मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि यंयमिति। यंयं भावं देवतांतरं वान्यमपि वा अन्तकाले स्मरन्देहं त्यजति तंतमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति। अंतकाले भावविशेषस्मरणे हेतुः सदेति। सर्वदा तस्य भावो भावनानुचिंतनं तेन भावितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

तस्मादिति ॥ यस्मात्पूर्ववासनैवांतकाले स्मृतिहेतुः न हि तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवति तस्मात्सर्वदा मामनुस्मरानुचिंतय संततस्मरणं च चित्तशुद्धिं विना न भवति अतो युद्धय च युद्धयस्व । चित्तशुद्धयर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं चानुतिष्ठेत्यर्थः । एवं मय्यर्पितं मनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया स त्वं मामेव प्राप्स्यसि असंशयः संशयोऽत्र नास्ति ॥७॥ संततस्मरणस्य चाभ्यसोऽतरंगसाधनमिति दर्शयन्नाह। अभ्यासेति ॥ अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स एव योग उपायस्तेन युक्तेनैकाग्रेण अत एव नान्यं

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

विषयं गंतुं शीलं यस्य तेन चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमं पुरुषं परमेश्वरमनुचिंतयन् हे पार्थ तमेव यातीति॥८॥पुनरप्यनुचिंतनीयं पुरुषं विशिनष्टि। कविमिति द्वाभ्याम्॥कविं सर्वज्ञं सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारं नियंतारम् अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योप्यतिसूक्ष्मतरं सर्वस्य धातारं पोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपं मलीमसयोर्मनोबुद्धयोरगोचरम् आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानम् । " वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं

तमसः परस्तात् " इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ सप्रपंचप्रकृतिं भित्त्वा यस्तिष्ठति एवंभूतं पुरुषमंतकाले भक्तियुक्तो निश्चलेन विक्षेपरहितेन मनसा योऽनुस्मरेत् । मनोनैश्चल्ये हेतुः । "योगबलेन सम्यक्सुषुम्णामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य " इति । स तं परं पुरुषं परात्म स्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥ केवलादभ्यासयोगादपि प्रणवाधारमभ्यासमंतरंगं विधित्सुः प्रतिजानीते । यदक्षर मिति ॥ यदक्षरं वेदांतज्ञा वदंति । "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति श्रुतेः । वीतो रागो येभ्यस्ते

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव॥भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपै ति दिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थि तो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

वीतरागा यतयः प्रयत्नवंतो यद्विशंति। यच्च ज्ञातुमिच्छंतो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यते इति पदं प्राप्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञातमुपायं साङ्गमाह । सर्वेति द्वाभ्याम् ॥ सर्वाणींद्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः । मनश्च हृदि निरुद्ध्य, बाह्यं विषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः । मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये

प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥ ओमिति ॥ ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वा प्रतिमा दिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्व्याहरनुच्चारयन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन्यः प्रकर्षेण याति । अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां मद्गतिं याति प्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवं चांतकाले धारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तस्य समाहित स्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यस्य ॥ १४ ॥ यद्यप्येवं त्वं सुलभोऽसि ततः किमत आह । मामिति ॥ उक्तलक्षणा महात्मानो मद्भक्ता

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥
आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यं च जन्म न प्राप्नुवंति यतस्ते परमां सम्यक्सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्म दुःखानां चालयं स्थानं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवंतीति वा ॥ १५ ॥ एतदेव सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन्निर्धारयति । आ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मणो भुवनं वास स्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्तत्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यं भावि

पुनर्जन्म य एवं क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्ताः तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षो नान्येषाम् । तथा च "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम्" । परस्यांते ब्रह्मणः परमायुषोऽते कृतात्मानो ब्रह्म भावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेण येषां ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां न मोक्ष इति परिनिष्ठितिः । मामुपेत्य वर्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्त्ये वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु च "तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः ॥ त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभंते शोकवर्जितम्" इत्यादि पुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याः सकाशान्महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते । विनाशित्वे च सर्वेषामवैशिष्ट्ये कथमसौ विशेषः स्यादित्याशंक्य

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

बहुकल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षायुषो ब्रह्मणोऽहन्यहनि त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निशिनिशि च लयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मणोऽहोरात्रयोः प्रमाणमाह । सहस्रेति ॥ सहस्रं युगानि पर्यंतोऽवसानं यस्य तद्ब्रह्मणो यदहस्तद्ये विदु र्युगसहस्रम् अंतो यस्यास्तां रात्रिं च योगबलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जना अहोरात्रविदः । येषां तु केवलं चन्द्रार्कगत्यैव ज्ञानं ते तथा अहोरात्रविदो न भवंति अल्पदर्शित्वात् । युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतम् "चतुर्युग सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इति विष्णुपुराणोक्तेः । ब्रह्मण इति च महर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् । तत्रायं कालगणनाप्रकारः । मनुष्याणां यद्वर्षं

तद्देवानामहोरात्रम् । तादृशैः अहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति । चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनम् । तावत्परिमाणैव रात्रिः । तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति ॥ १७ ॥ ततः किमत आह । अव्यक्तादिति ॥ कार्यस्याऽव्यक्तं रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंते अभिव्यंज्यंत इति व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवंति कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे तथा रात्रेरागमे ब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वाभूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

यांति । यद्वा तेऽहोरात्रविद इत्येतन्न विधीयते । किंतु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्न आगमे अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवंति यां च रात्रिं विदुस्तस्या रात्रेरागमे प्रलीयंते इति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमशंकां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति । भूतेति ॥ भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत्स एवायमहरागमे भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीयते प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतंत्रः प्रभवति । नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

लोकानामनित्यत्वं प्रपंच्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपंचयति । पर इति द्वाभ्याम् ॥ तस्माच्चराचरकारणभूतादव्य क्तात्परः तस्यापि कारणभूतो योऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनः अनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारण लक्षणेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति ॥ २० ॥ अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह । अव्यक्त इति ॥ यो भावः अव्यक्तोऽतींद्रियोऽक्षरः प्रवेशनाशशून्य इति "तथाक्षरात्संभवतीदं विश्वम्" इत्यादिश्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः "पुरुषान्न

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो ऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥ २२ ॥

परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाहुः । यं प्राप्य पुनर्न निवर्तन्त इति तच्च ममैव धाम स्वरूपं ममै वेत्युपचारे षष्ठी राहोः शिर इतिवत् । अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तौ च भक्तिरंतरंगोपाय इत्युक्तमेवाह । पुरुष इति ॥ स चाहं परः पुरुषः अनन्यया न विद्यते अन्यः शरणत्वेन यस्यास्तया एकांतभक्त्यैव लभ्यो नान्यथा । परत्वमेवाह । यस्य कारण

भूतस्यांतर्मध्ये भूतानि स्थितानि । येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तम् ॥ २२ ॥ तदेवं परमेश्वरोपासकाः तत्पदं प्राप्य न निवर्त्तंते अन्ये त्वावर्त्तंत इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण गता नावर्त्तंते केन वा गताश्चावर्त्तंत इत्यपेक्षायामाह । यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यांति यस्मिंश्च काले प्रयाता आवृत्तिं यांति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः। अत्र च रश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षिण इति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषस्मरणस्य विवक्षितत्वात् । कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरतिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो मार्ग उपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन उपासकाः कार्मिणश्च यथाक्रममना

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

वृत्तिमावृत्तिं च यांति तं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादि शब्दोक्तानां कालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाम्रवनमित्यादिवत् कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम्॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह।अग्निरिति॥ अग्निर्ज्योतिःशब्दाभ्यां "तेऽर्चिषमभिसंभवंति" इति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते । अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्ल इति शुक्ल पक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपा षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्ष

णार्थम्।एवंभूतो मार्गः तत्र प्रयाता गताः भगवदुपासका जनाः ब्रह्म प्राप्नुवंति यतस्ते ब्रह्मविदः तथा च श्रुतिः"तेर्चिषमभिसंभवंति अर्चिषोहरहआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकम्" इति । न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा क्वचिदस्ति"न तस्य प्राणा उत्क्रामंति" इति श्रुतेः॥२४॥आवृत्तिमार्गमाह।धूम इति॥धूमाभिमानिनीं देवतां रात्र्यादिशब्दैश्च पूर्ववदेव रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यरितस्रो देवता उपलक्ष्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गस्तत्र प्रयातः कर्मयोगी चांद्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्त्तते अत्रापि श्रुतिः-"ते धूममभिसं

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥

भवंति धूमाद्रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मामेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रं ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंति" इत्यादिः । तदेवं निवृत्तिकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः काम्यकर्मभिश्च स्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानंतरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणां जंतूनां त्वत्रैव पुनःपुनर्जन्मेति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति । शुक्लेति ॥ शुक्लार्चिरादि ॥ ९७
गतिः प्रकाशमयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः तमोमयत्वात् एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वते अनादी संमते संसार

स्यानादित्वात् तयोरेकया शुक्लया निवृत्ति मोक्षं याति अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्त्तते ॥ २६ ॥ मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोग मुपसंहरति । नैते इति ॥ एते सृती मार्गौ हे पार्थ मोक्षसंसारप्रापकौ जानन् कश्चिदपि योगी न मुह्यति । सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयं सफलमुपसंहरति । वेदेष्विति ॥ वेदेष्वध्ययनादिभिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपस्सु कायशोषणादिभिः दानेषु सत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन॥तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्॥अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥१॥

मत्येति । ततोऽपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णये प्रोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलभूतस्थानं विष्णोः परमं पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥ "अष्टमेऽष्टविशिष्टेष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः ॥ अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिः स्पष्टिताष्टमवर्त्मना॥१॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायामष्टमोऽध्यायः॥८॥ "परेशः प्राप्यते शुद्धभक्त्येति स्थितमष्टमे ॥

नवमे तु तदैश्वर्यमत्याश्चर्यं प्रपंच्यते ॥ १ ॥" एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वरं तत्त्वं भक्त्यैव सुलभं नान्यथेत्युक्त्वेदानीम चिंत्यं स्वकीयमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणप्रभावं प्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच । इदं त्विति ॥ विशेषेण ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानम् उपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदम् अनसूयवे पुनःपुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं वक्ष्यामि तुशब्दो वैशिष्ट्ये तदेवाह । गुह्यतममित्यादिना । गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं ततोऽपि परमात्मज्ञानम् अतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे सद्य एव मुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥ किंच, राजविद्येति ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्याऽस्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजेति राजविद्या च गुह्यानां राजेति राजगुह्यं विद्यासु गोप्येषु च रहस्यम् अतिश्रेष्ठमित्यर्थः । राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परत्वं राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यति वा उत्तमं पवित्रम् अत्यंतपावनमिदं ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमं च प्रत्यक्षः स्पष्टोऽवगमोऽवबोधो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं दृष्टफलमित्यर्थः । धर्म्यं च धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुसुखं च सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः। अव्ययम् अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वे के नाम संसारिणः स्युस्तत्राह । अश्रद्दधाना इति ॥ अस्य

भक्तिलक्षणज्ञानसहितस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठ्यौ इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्त्तन्ते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति । मयेति द्वाभ्याम् ॥ अव्यक्ता अतींद्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तम् "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः अत एव कारणभूते मयि तिष्ठंतीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि एवमपि घटादिषु स्वकार्येषु मृत्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाश

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

वदसंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच, न चेति ॥ न च मयि स्थितानि भूतानि असंगत्वादेव मम, ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशंक्याह । पश्येति ॥ मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिम् अघटितघटनाचातुर्यं पश्य मदीययोगमायावैभवस्या वितर्क्यत्वान्न विरुद्धं किञ्चिदित्यर्थः । अन्यदप्याश्चर्यं पश्येत्याह । भूतेति ॥ भूतानि बिभर्ति धारयतीति भूतभृत् । भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः । एवंभूतोऽपि ममात्मा परं स्वरूपं भूतस्थो न भवति । अयं भावः—यथा जीवो देहं बिभ्रत्पालयंश्चाहंकारेण

तत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहं भूतानि धारयन्पालयन्नपि न तेषु तिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टांतेनाह। यथेति ॥ अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो वायुः सर्वत्रगोऽपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात् । तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि ॥ ६ ॥ तदेवमसंगस्य योगमायया स्थिति हेतुत्वमुक्तम् । तथैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वं चाह । सर्वेति ॥ कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यांति त्रिगुणात्मिकायां

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६ ॥
सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

मायायां लीयंते । पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विसृजामि विशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥ नन्वसंगो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह । प्रकृतिमिति द्वाभ्याम् ॥ स्वां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनं संतं चतुर्विधमिमं सर्वं भूत ग्रामं कर्मादिपरवशं पुनःपुनर्विधं सृजामि विशेषेण सृजामीति वा । कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभावबलात् ॥ ८ ॥

ननु एवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बंधः कथं न स्यादित्याशंक्याह। न चेति ॥ तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नंति। कर्मासक्तिर्हि बंधहेतुः। सा चाप्तकामत्वान्मम नास्ति अत उदासीनवद्वर्त्तमानस्य मे बंधनं नापादयंति। उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः उदासीनवत् स्थितमित्युक्तम् ॥ ९॥ तदेवोपपादयति। मयेति ॥ मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति। अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्त्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधि

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९॥
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्॥ हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १०॥
अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२॥

ष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः॥ १०॥ नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियंते तत्राह। अवजानंतीति द्वाभ्याम्॥ सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परं भावं तत्त्वमजानंतो मूढा मूर्खाः मामवजान्त्यवमन्यंते। अवज्ञाने हेतुः। शुद्धसत्त्वमयीमपि तनुं भक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम्॥ ११॥ किंच, मोघाशा इति ॥ मत्तोऽन्यद्देवतांतरं क्षिप्रं फलं

दास्यतीत्येवंभूता मोघा निष्फलैवाऽऽशा येषां ते अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि व्यर्थानि कर्माणि येषां ते मोघमेव नानाकुतर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते अत एव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः। सर्वत्र हेतुः । राक्षसीं तामसीं हिंसादिप्रचुराम् आसुरीं च राजसीं कामदर्पादिबहुलां मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावं श्रिता आश्रिताः संतो मामवजानंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ के तर्हि त्वामाराधयंतीत्यत आह । महात्मानस्त्विति ॥ महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः । यतः

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥
सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः अत एव मद्व्यतिरेकेण नास्त्यन्यस्मिन्मनो येषां ते भूतादिं जगत्कारणमव्ययं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजंति ॥ १३ ॥ तेषां भजनप्रकारमाह । सततमिति द्वाभ्याम् ॥ सततं सर्वदा स्तोत्रमंत्रादिभिः कीर्तयन्तः केचिन्मामुपासते सेवंते । दृढानि व्रतानि नियमा येषां तादृशाः सन्तो यतन्तश्चेश्वरपूजादिषु इन्द्रियोप संहारादिषु प्रयत्नं कुर्वंतश्च केचिद्भक्त्या नमस्यंतः प्रणमन्तश्चान्ये नित्ययुक्ता अनवरतमवहिताः सर्वे सेवंते । भक्त्येति नित्ययुक्ता

इति च कीर्तनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ किंच, ज्ञानेति ॥ वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मत्वदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः पूजयन्तोऽन्येऽप्युपासते । तत्रापि केचिदेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया । केचित्पृथक्त्वेन दासोऽहमिति पृथग्भावनया । केचित्तु विश्वतोमुखं सर्वात्मकं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतां प्रपञ्चयति । अहमिति चतुर्भिः ॥ क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञस्तु स्मार्त्तः पञ्चयज्ञादिः, स्वधा पित्रर्थे श्राद्धादिः, औषधमोषधिप्रभवमन्नं भेषजं

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः, आज्यं होमादिसाधनम्, अग्निराहवनीयादिः, हुतं होमः, एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच, पितेति ॥ धाता कर्मफलविधाता, वेद्यं ज्ञेयं वस्तु, पवित्रं शोधकं प्रायश्चित्तात्मकं वा, ओंकारः प्रणवः, ऋग्वेदादयो वेदाश्च अहमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच, गतिरिति ॥ गम्यत इति गतिः फलम्, भर्ता पोषणकर्त्ता, प्रभुः नियन्ता, साक्षी शुभाशुभद्रष्टा,

निवासः भोगस्थानम्, शरणं रक्षकः, सुहृद्धितकर्त्ता, प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ता, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानम्, बीजं कारणम्, तथाप्यव्ययमविनाशि। न तु व्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः॥१८॥किंच, तपामीति॥ आदित्यात्मना स्थित्वा निदाघसमये तपामि जगतस्तापं करोमि, वृष्टिसमये च वर्षमुत्सृजामि विमुंचामि, कदाचित्तु वर्षं निगृह्णाम्याकर्षामि,अमृतं जीवनम्,मृत्युश्च नाशः,सत्स्थूलं दृश्यम,असच्च सूक्ष्ममदृश्यम्, एतत्सर्वमहमेवेति मत्वा मामेव बहुधा उपासत इति पूर्वेणैवान्वयः ॥१९॥ तदेवमवजानंति मां मूढा इत्यादिश्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशया देवतांतरं भजंतो

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

मां नाद्रियंत इत्यभक्ता दर्शिताः। 'महात्मानस्तु मां पार्थ'इत्यादिना च भक्ता उक्ताः। तत्रैकत्वेन,पृथक्त्वेन वा परमेश्वरं श्रीवासुदेवं ये न भजंति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह। त्रैविद्या मामिति द्वाभ्याम्॥ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिविद्या एव त्रैविद्याः। स्वार्थे तद्धितः। तिस्रो विद्या अधीयते जानंतीति वा त्रैविद्याः। वेदत्रयोक्तकर्मतत्परा इत्यर्थः। वेदत्रये विहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा ममैव रूपं देवतांतरमित्यजानंतोऽपि वस्तुत इंद्रादिरूपेण मामेवेष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमं पिबंतीति सोमपाः तेनैव पूत

पापाः शोधितकल्मषाः संतः स्वर्गतिं स्वर्गं प्रति गतिं ये प्रार्थयंते ते पुण्यफलरूपं सुरेंद्रस्य लोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगानश्नंति भुंजते ॥ २० ॥ ततश्च, ते तं भुक्त्वेति ॥ ते स्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशंति पुनरप्येवमेव वेदत्रय्या विहितं धर्ममनुसृताः कामकामा भोगान्कामयमाना गतागतं यातायातं लभंते ॥ २१ ॥ मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवंतीत्याह । अनन्या इति ॥ अनन्या नास्ति मद्व्यतिरेकेणा

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति॥एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

न्यत्काम्यं भजनीयं देवतांतरं येषां तथाभूता ये जना मां चिंतयंतः सेवंते तेषां नित्याभियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादि लाभं क्षेमं च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि ॥ २२ ॥ ननु च त्वद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतांतरस्या भावादिंद्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं लभेरंस्तत्राह । येऽपीति ॥ श्रद्धयोपेता भक्ताः संतो येऽपि जनाः यज्ञेनान्य देवता इंद्रादिरूपा यजंते तेऽपि मामेव यजंतीति सत्यम् । किंतु अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजंति, अतस्ते पुनराव

र्त्तंते ॥ २३ ॥ एतदेव विवृणोति । अहं हीति ॥ सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी । फलदातापि चाहमेवेत्यर्थः । एवंभूतं मां ते तत्त्वेन यथावन्नाभिजानंति, अतश्च्यवंति प्रच्यवंते पुनरावर्त्तंते । ये तु सर्वदेवतासु मामेवांतर्यामिणं पश्यंतो यजंति ते तु नावर्त्तंते ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयति । यांतीति ॥ देवेषु इन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते अंतवतो देवान्यांति, अतः पुनरावर्तन्ते । पितृषु व्रतं येषां श्राद्धादिक्रियापराणां ते पितॄन्यांति । भूतेषु विनायकमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतानि

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥
यांति देवव्रता देवान्पितॄन्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

यांति । मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु मामक्षयं परमानंदरूपं नारायणं यांति ॥ २५ ॥ तदेवं स्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम्, अनायासत्वं स्वभक्तेर्दर्शयति । पत्रमिति ॥ पत्रपुष्पादिमात्रमपि मह्यं भक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं तेन भक्त्या उपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि । न हि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम क्षुद्रदेवतानामिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात् । किंतु भक्तिमात्रेण । अतो

भक्तेन समर्पितं यत्किञ्चित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीति भावः ॥ २६ ॥ न च पत्रपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्य
वन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्य समर्पणीयम् । किं तर्हि, यदिति ॥ स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्किञ्चित्कर्म करोषि तथा यदश्नासि
यज्जुहोषि यद्ददासि यत्तपस्यसि तपः करोषि तत्सर्वं मय्यर्पितं यथा भवत्येवं कुरुष्व ॥ २७ ॥ एवं च यत्फलं प्राप्स्यसि
तच्छृणु । शुभेति ॥ एवं कुर्वन्कर्मबन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि । कर्मणां मयि समर्पितत्वेन तव तत्फ

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

लसंबन्धानुपपत्तेः । तैश्च विमुक्तः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं
यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥ यदि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यश्च तर्हि तवापि किं रागद्वेषादिकृतं
वैषम्यमस्ति, नेत्याह । सम इति ॥ समोऽहं सर्वेष्वपि भूतेषु अतो मे मम प्रियश्च द्वेष्यश्च नास्त्येव । एवं सत्यपि ये
मां भजन्ति ते भक्ता मयि वर्तंते । अहमपि तेषु अनुग्राहकतया वर्ते । अयं भावः । यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमःशीतादिदुःख

मपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं यथा वा कल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातिनोऽपि मम न वैषम्यं किन्तु मद्भक्तेरेवं महिमेति ॥ २९ ॥ अपि च मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इति दर्शयन्नाह । अपि चेदिति ॥ अत्यन्तं दुराचारोपि यद्यप्यपृथक्त्वेन पृथक्देवता अपि वासुदेव एवेति बुद्ध्या नरो देवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेव श्रीनारायणं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मन्तव्यः । यतोऽसौ सम्यग्व्यवसितः परमेश्वर भजनेनैव कृतार्थो भविष्यामीति शोभनमध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥ ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मन्त

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

व्यस्तत्राह । क्षिप्रमिति ॥ दुराचारोऽपि मां भजञ्छीघ्रं धर्मचित्तो भवति ततश्च शश्वच्छांतिं शाश्वतीमुपशांतिं चित्तोपप्लवोपरमरूपां परमेश्वरनिष्ठां नितरां गच्छति प्राप्नोति । कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शंकाव्याकुल चित्तमर्जुनं प्रोत्साहयति । हे कौन्तेय पटहकाहलादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशंकं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । कथं मे परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपि तु कृतार्थ एव भवतीति । ततश्च ते त्वत्प्रौढिविजृंभाद्वि

ध्वंसितकुतर्का निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेन आश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोति किमत्र चित्रम् । यतो मद्भक्ति
दुंष्कुलानप्यनधिकारिणोपि संसारान्मोचयतीत्याह । मां हीति ॥ येऽपि पापयोनयः स्युर्निकृष्टजन्मानोंऽत्यजादयो भवेयुः
येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः स्त्रियः शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यांति हि निश्चि
तम् ॥ ३२ ॥ यदेवं तदा सत्कुलाः सदाचाराश्च मद्भक्ताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यमित्याह । किमिति ॥ पुण्याः सुकृतिनो

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु० राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणाः तथा राजानश्च ते ऋषयश्च क्षत्रियाः एवंभूताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लोकं देहं
प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व । किंच, अनित्यमध्रुवमसुखं सुखरहितमिमं मर्त्यलोकं प्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन् । असुखत्वाच्च सुखा
र्थोद्यमं हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति । मन्मना इति ॥ मय्येव मनो यस्य स मन्मनास्त्वं

भव तथैव ममैव भक्तः मत्सेवको भव, मद्याजी मद्यजनशीलो भव, मामेव च नमस्कुरु । एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन्नात्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ "निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवम् ॥ नवमे राजगुह्याख्ये कृपयावोचदच्युतः ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ "उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः ॥ दशमे ता वितन्यंते सर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥" एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वररूपं निरूपितम् । तद्विभूतयश्च सप्तमे 'रसोऽहमप्सु कौंतेय' इत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः । अष्टमे च 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इत्यादिना । नवमे च

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

'अहं क्रतुरहं यज्ञः' इत्यादिना । अथेदानीं ता एव विभूतीः प्रपंचयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यं करणीयत्वं वर्णयिष्यञ्छ्रीभगवानुवाच । भूय एवेति ॥ महांतौ युद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्यायां वा कुशलौ बाहू यस्य हे महाबाहो भूय एव पुनरपि मे वचः शृणु । कथंभूतम् । परमं परमात्मनिष्ठं मद्वचनामृतेनैव प्रीतिमाप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत् ॥ १ ॥ उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह । न म इति ॥ मे मम प्रकृष्टं भवं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं

सुरगणा अपि महर्षयो भृग्वादयोऽपि न जानंति। तत्र हेतुः। अहं हि देवानां महर्षीणां चादिः कारणम्। सर्वशः सर्वप्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकत्वेन च अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न जानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतात्मज्ञाने फलमाह। यो मामिति ॥ सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिम् अत एवाजं जन्मशून्यम् लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु असंमूढः संमोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति। बुद्धिरिति त्रिभिः ॥ बुद्धिः

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

सारासारविवेकनैपुण्यम्, ज्ञानमात्मविषयम्, असंमोहः व्याकुलत्वाभावः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रिय संयमः, शमोऽतःकरणसंयमः, सुखमनुकूलसंवेदनीयम्, दुःखं च तद्विपरीतम्, भव उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः, अभयं तद्विपरीतम्, अस्य श्लोकस्य मत्त एव भवंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥४॥ किंच, अहिंसेति ॥ अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, समता राग द्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यता च, तुष्टिर्यथालब्धेन संतोषः, तपः शारीरादि वक्ष्यमाणम्, दानं न्यायार्जितधनादेः सत्पात्रार्पणम्,

९

यशः सत्कीर्तिः, अयशोऽपकीर्तिः, एते बुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवंति ॥ ५ ॥ किंच, महर्षय इति ॥ सप्त महर्षयो भृग्वादयः सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गता इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपि पूर्वेऽन्ये चत्वारो महर्षयः सनकादयः तथा मनवः स्वायंभुवादयः मद्भावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो ममैव मनसः संकल्पमात्राज्जाताः । प्रभावमेवाह । येषामिति ॥ येषां भृग्वादीनां च सनकादीनां च इमा ब्राह्मणाद्या लोके

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

वर्धमानाः, यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजा जाता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह । एतामिति ॥ एतां भृग्वादिलक्षणां मम विभूतिं योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति । नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥ यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति । अहमित्यादि चतुर्भिः ॥ अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः भृग्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः मत्त एव चास्य सर्वस्य बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः

इत्यादि सर्वं प्रवर्त्तत इति। एवं मत्वावबुद्ध्य बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता मां भजंते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकं भजन मेवाह । मच्चित्ता इति ॥ मय्येव चित्तं येषां ते मच्चिताः मामेव गताः प्राप्ताः प्राणा इंद्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मदर्पितजीवना इति वा । एवंभूतास्ते बुधाः अन्योऽन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तः बुद्धा च मां कथयन्तः सन्तो नित्यं तुष्यन्ति अनुमोदनेन तुष्टिं यांति रमंति च निवृत्तिं यांति ॥ ९ ॥ एवंभूतानां च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह । तेषामिति ॥ एवं

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तेषां तं बुद्धिरूपं योगमुपायं ददामि। तमिति कम्। येनोपायेन ते भक्ता मां प्राप्नु वंति ॥ १० ॥ बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तमापाद्याविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह । तेषामिति ॥ तेषामनुकंपा र्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यं नाशयामि कुत्र वा स्थितः सन् केन साधनेन तमो नाशयतीत्यत आह—आत्म

भावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥ संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासु र्भगवन्तं स्तुवन्नर्जुन उवाच । परं ब्रह्मेति सप्तभिः ॥ परं ब्रह्म च परं धाम च आश्रयः परमं च पवित्रं भवानेव । कुत इत्यत आह । यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशं च आदिश्चासौ देवश्च तं देवानामादिभूतमित्यर्थः । तथा अजम् अजन्मानं विभुं व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ के त इत्यत आह । आहुरिति ॥ ऋषयः भृग्वादयः सर्वे देवर्षिर्नारदः असितश्च देवलश्च

अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥ न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्ये असम्भावनानिवृत्तेत्याह । सर्वमिति ॥ एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि 'न मे विदुः सुरगणा' इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्य इत्याह । नहीति ॥ हे भगवन् । तव व्यक्तिं देवा न विदुः । अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमिति न

विदुरेवेति ॥ ॥ १४ ॥ किं तर्हि स्वयमेव त्वमात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्थ न साधनांतरेण । अत्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम । पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि संबोधनानि—हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियन्तः देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥ यस्मात्तवाभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवाद यस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति । या आत्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमेवार्हसि योग्यो भवसि । याभिरिति

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ॥ केषुकेषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयते । कथमिति द्वाभ्याम् ॥ हे योगिन् कथं कैर्विभूति भेदैः सदा परिचिंतयन्नहं त्वां विद्यां जानीयाम् । विभूतिभेदेन चिंत्योऽपि त्वं केषुकेषु पदार्थेषु मया चिंतनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेवं बहिर्मुखेऽपि चित्ते तत्रतत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिंतनं यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह । विस्तरेणेति ॥ आत्मनस्तव योगं

सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हि यस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धि
र्नास्ति ॥ १८ ॥ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच । हन्तेति ॥ हंतेत्यनुकंपासंबोधनम् । दिव्या या मम विभूतयस्ताः प्राधान्येन
तुभ्यं कथयिष्यामि यतोऽवांतरस्य विभूतिविस्तरस्य मदीयस्यांतो नास्ति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥
तत्र प्रथममैश्वरं रूपं कथयति । अहमिति ॥ हे गुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेष्वंतःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनाव

श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य
मे ॥ १९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

स्थितः परमात्माऽहम् आदिर्जन्म मध्यः स्थितिः अंतः संहारः । सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं
विभूतीः कथयति । आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । ज्यो
तिषां प्रकाशानां मध्येंशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहम् । मरुतां देवविशेषाणां मध्ये मरीचिनामाहमस्मि । यद्वा
सप्तमरुद्गणा वायवस्तेषां मध्य इति । ते च आवहः प्रवहः विवहः परावहः उद्वहः संवहः परिवह इति मरुद्गणाः । नक्ष

त्राणां मध्ये चंद्रोऽहम् । अत्र च 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी । क्वचिच्च 'भूतानामस्मि चेतना' इत्यादिना संबंधे षष्ठी तच्च तत्रतत्रैव दर्शयिष्यामः विष्णुरित्याद्यवतारोऽपि प्रभावातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽपि क्वचित् किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति ॥ वासव इंद्रः भूतानां संबंधिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति ॥ यक्षरक्षसामिति राक्षसानामपि क्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैः सहैकी

वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

कृत्य निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणां शिखरवताम् उच्छ्रितानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति ॥ पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि । सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति ॥ गिरां वाचां पदात्मिकानां मध्ये एकम

क्षरमोंकाराख्यं पदमस्मि । यज्ञानां श्रौतस्मार्त्तानां मध्ये जपरूपो यज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति ॥ देवा एव सन्तो मंत्रदर्शनेन ये ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि सिद्धानाम् उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थतत्त्वानां मध्ये कपिलाख्यो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति॥अमृतार्थं क्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसं नामाश्वं मद्विभूतिं विद्धि। अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपि सम्बध्यते।नराधिपं

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानां मध्ये वज्रम्।कामान्दोग्धीति कामधुक् प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामोऽस्मि न केवलं संभोगप्रधानः कामो मद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात । सर्पाणां सविषाणां राजा वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ अनंत इति ॥ नागानां निर्वि षाणां राजा अनंतः शेषो ऽस्मि । यादसां जलचराणां राजा वरुणोऽस्मि । पितॄणां राजा अर्यमास्मि । संयमतां नियमनं कुर्वतां

मध्ये यमोऽस्मि ॥ २९ ॥ प्रह्लाद इति ॥ कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालोऽहम् । मृगेंद्रः सिंहः पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ पवन इति ॥ पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये वायुरस्मि शस्त्रभृतां वीराणां रामो दाशरथिः यद्वा परशुरामः । झषाणां मत्स्यानां मकरः मत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति ॥ सृज्यंत इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरंतश्च मध्यं चैवाहम् । अहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्यमुक्तम् अत्र तूत्पत्तिस्थितिल

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥ मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यत इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या । प्रवदतां वादिनां संबन्धिन्यो वादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धाः तासां मध्ये वादोऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं साधयति सा वितंडा नाम कथा । तत्र जल्पवितंडे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनि

यार्णयफलश्चातोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अक्षरेति ॥ अक्षराणां वर्णानां मध्येऽकारोऽस्मि तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथा च श्रुतिः "अकारो हि सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति । सामासिकस्य समास समूहस्य मध्ये द्वंद्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुःस्वरूपः कालयुक्तः स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मकोऽक्षयः

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

काल उच्यत इति विशेषः । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति ॥ संहारकारिणां मध्ये सर्वहरो मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहम् । नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहम् । यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवंति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । "त्वामिंद्र हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेंद्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रैष्ठ्यं दर्शितं छंदोवि

शिष्टानां मंत्राणां मध्ये गायत्रीमंत्रोऽहम् । द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् । कुसुमाकरो वसंतः ॥ ३५ ॥ द्यूत मिति ॥ छलयतामन्योन्यवंचनपराणां संबंधि द्यूतमस्मि । तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि। सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति ॥ वासुदेवो योऽहं त्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेव मद्विभूतिः । मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि । कवीनां काव्यादर्शिनां मध्ये उशना नाम कविः

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥
दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

शुक्रः ॥ ३७ ॥ दंड इति ॥ दमयतां दमनकर्तॄणां संबधी दंडोऽस्मि येन असंयता अपि संयता भवंति स दंडो मद्विभूतिः । जेतुमिच्छतां संबंधिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि न हि तूष्णींस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यज्ज्ञानं तदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति ॥ यदपि च सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं

तत्र हेतुः मया विना यत्स्यात् भवेत् तच्चराचरं भूतं नास्त्येवेति ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति । नान्त इति ॥ अनन्तत्व
द्विभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्यंते एष तु विभूतेर्विस्तर उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकांक्षं प्रति कथंचित्
साकल्येन कथयति। यद्यदिति ॥ विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितं केनचित् प्रभावबलादिना गुणेनातिशयितं यद्यत्सत्त्वं
वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन संभूतं जानीहि ॥ ४१ ॥ अथवा किमनेन परिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्र समदृष्टिमेव कुर्वि

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥ अथवा
बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गी
तासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्याह । अथ वेति ॥ बहुना पृथग्ज्ञानेन किं तव कार्यं यदिदं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य धृत्वा व्याप्येति वा अहमेव
स्थितः न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति " पादोस्य विश्वा भूतानि " इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ "इन्द्रियद्वारतश्चित्ते बहिर्धावति सत्यपि ॥
ईशदृष्टिविधानाय विभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥

"विभूतिवैभवं प्रोच्य कृपया परया हरिः॥दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् ॥१॥" पूर्वाध्यायांते "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति विश्वात्मकं पारमेश्वरं रूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच । मदनुग्रहायेति चतुर्भिः ॥ ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तये परमं परमार्थनिष्ठं गुह्यं गोप्यमपि अध्यात्ममितिसंज्ञितम् आत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचः 'अशोच्या नन्वशोस्त्वम्'इत्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतं यद्वाक्यम् । तेन ममायं मोहोहं हंता एते हन्यंत इत्यादिलक्षणो भ्रमो विगतः विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥ किंच, भवाप्ययाविति ॥ भूतानां भवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ त्वत्तः सकाशादेव भवत इति श्रुतौ मया 'अहं

अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम ॥१॥
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्यादौ विस्तरशः पुनःपुनः कमलस्य पत्रे इव सुप्रसन्ने विशाले अक्षिणी यस्य सः हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् अक्षयं श्रुतम् । विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपि बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपि अविकारवैषम्यासंगौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितं महत्त्वं श्रुतम् " अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते, मया ततमिदं सर्वं, न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति, समोऽहं सर्वभूतेषु" इत्यादिना अतस्त्वत्परतन्त्रत्वादपि जीवानामहं कर्त्तेत्यादिर्यो मोहो विगतभावः॥२॥

किंच एवमिति ॥ भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा चेदानीमात्मानं त्वमात्थ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमित्येवं कथयसि ॥ हे परमेश्वर ! एवमेतत् । अत्राप्यविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः । तथापि हे पुरुषोत्तम ! तवैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सम्पन्नं त्वद्रूपं कौतूहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥३॥ न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्शयितव्यम् । किं तर्हि । मन्यस इति । योगिन एव योगास्तेषामीश्वर मया अर्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि तद्रूपवन्तमात्मानम् अव्ययं नित्यं

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि
तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

मम दर्शय ॥ ४ ॥ एवं प्रार्थितः सन्नत्यद्भुतं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति । श्रीभगवानुवाच । पश्येति चतुर्भिः ॥ रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि दिव्यान्यलौकिकानि मम रूपाणि पश्य । वर्णाः शुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः नाना ः अनेकवर्णा आकृ

तयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह । पश्येति ॥ आदित्यादीन्मम देहे पश्य मरुत एकोन पञ्चाशद्देवविशेषान् । अदृष्टपूर्वाणि त्वया वान्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याण्यद्भुतानि ॥ ६ ॥ किंच, इहेति ॥ तत्रतत्र परिभ्रमता वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगदिहास्मिन्मम देहेऽवयवरूपेणैकत्रैव स्थितमद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपम् जगतश्चावस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकं च यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥
सञ्जय उवाच॥एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः॥दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति । तत्राह । न त्विति ॥ अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे शक्तो न भविष्यसि अतोऽहं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वार्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीममर्थम् एवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः

धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच । एवमिति ॥ हे राजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिः परमम् ऐश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथंभूतं तदित्यत आह । अनेकेति ॥ अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तत् । अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तत् । अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन् तत् । दिव्यान्यनेकानि उद्यतानि आयुधानि च यस्मिन् तत् ॥१०॥ किंच, दिव्येति ॥ दिव्यानि माल्यांबराणि च धारयतीति तथा दिव्यो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत् । सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम् । देवं द्योतनात्म

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२ ॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

कम् । अनन्तमपरिच्छिन्नम् । विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिन् तत ॥ ११ ॥ विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमाह । दिवीति ॥ दिव्याकाशे सूर्यसहस्रयुगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत् तर्हि सा तदा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथंचित्सदृशी स्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः । तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः । तत्रेति ॥

अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्य शरीरे तदवयवत्वेनैकत्रैव स्थितं तदा पांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह । तत इति ॥ ततो दर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन् हृष्टान्युत्पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनंजयो देवं तमेव शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः संपुटीकृतहस्तो भूत्वाऽभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥ भाषणमेवाह । पश्यामीति सप्तदशभिः ॥ हे देव तव देहे देवानादित्यादीन् पश्यामि तथा सर्वान्भूतविशेषाणां जरायुजांडजादी

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥
अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

नां संघांश्च । तथा दिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् उरगांश्च तक्षकादीन् तथा देवानामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं च । कथंभूतं कमलासनस्थम् । पृथ्वीपद्मकर्णिकायां मेरौ स्थितम् । यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥ १५ ॥ किंच, अनेकेति ॥ अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं पश्यामि अनंतानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि तव तु अंतं मध्यमादिं च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥

किंच, किरीटिनमिति ॥ किरीटिनं मुकुटवन्तं गदिनं गदावन्तं चक्रिणं चक्रवंतं सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजःपुंजरूपं तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् । तत्र हेतुः दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तम् । अत एवाप्रमेयम् एवं भूत इति निश्चेतुमशक्यम् त्वां समन्ततः पश्यामि ॥ १७ ॥ यस्मादेवं तवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात् ॥ त्वमिति । त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म । कथंभूतं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टा

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दी
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्य
मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

श्रयः । अत एव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालकः सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो मे मतः संमतोऽसि ॥ १८ ॥ किंच, अनादीति ॥ अनादिमध्यान्तमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तम् । अनन्तबाहुम् अनन्ता बाहवो यस्य तम् । शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तम् । तादृशं त्वां पश्यामि । तथा दीप्तो हुताशोऽग्निर्वक्त्रेषु यस्य तम् । स्वतेजसा इदं विश्वं

तपंतं सन्तापयंतं पश्यामि ॥ १९ ॥ किंच, द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि अन्तरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तम्, दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, अद्भुतम् अदृष्टपूर्वं त्वदीयमिदमुग्रं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं पश्यामि, इति पूर्वस्यैवानुषंगः ॥ २० ॥ किंच, अमी हीति। अमी सुरसंघाः भीताः सन्तः त्वां विशंति शरणं प्रविशंति । तेषां मध्ये केचिदतिभीताः दूरत एव स्थित्वा कृतसंपुटकरयुगुलाः सन्तो गृणंति जयजय रक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ किंच, रुद्रेति ॥ रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

ये च साध्या नाम देवाः विश्वेदेवाः, अश्विनौ देवौ, मरुतो मरुद्गणाः, ऊष्माणं पिबन्तीत्यूष्मपाः पितरः, "ऊष्मभागा हि पितरः" इत्यादिश्रुतेः। स्मृतिश्च—"यावदुष्णं भवेदन्नं यादवश्नंति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्नंति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः" इति ॥ गंधर्वाश्च यक्षाश्चासुराश्च विरोचनादयः सिद्धानां संघाश्च ते सर्व एव विस्मिताः संतः त्वां वीक्षंत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

किंच, रूपमिति ॥ हे महाबाहो ! महदत्यूर्जितं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता अतिभीताः, तथाऽहं प्रव्यथितोऽस्मि । कीदृशं रूपं दृष्ट्वा, बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत् । बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् । बहूनि उदराणि यस्मिंस्तत् । बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं भीतोऽहमित्येतावदेव, अपि तु नभःस्पृशमिति । नभः स्पृशतीति नभःस्पृक् तम् अन्तरिक्षव्यापिनमित्यर्थः । दीप्तं तेजोयुक्तम्, अनेके वर्णा यस्य तमनेकवर्णम्, व्यात्तानि वितान्याननानि यस्य

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

तम्, दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तम् । एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोंतरात्मा मनो यस्य सोऽहम् धृतिं धैर्यमुपशमं च न लभे ॥ २४ ॥ किंच, दंष्ट्रेति ॥ भो देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि । शर्मं च सुखं न लभे । भो जगन्निवास प्रसन्नो भव । कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलयाग्निः तत्सदृशानि ॥ २५ ॥

यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामे, भो विजयपराजयादिकं च मम देहे पश्येति यद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह । अमी चेति पंचभिः ॥ अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सहैव तव वक्त्राणि विशंतीत्युत्तरेणान्वयः । तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रः कर्णश्च न केवलं त एव विशंतिः अपि तु प्रतियोद्धारो येऽस्मदीया योधमुख्याः शिखंडिधृष्टद्युम्नादयः तैः सह ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति। एते सर्वे त्वरमाणा धावंत इव दंष्ट्राभिः ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथा तवाऽमी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

करालानि भयंकराणि वक्त्राणि विशंति। तेषां मध्ये केचिच्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैः शिरोभिरुपलक्षिता दंतसंधिषु संश्लिष्टाः संदृश्यंते॥२७॥ प्रवेशमेव दृष्टांतेनाह। यथेति ॥ नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अंबूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः संतो यथा समुद्रमेव द्रवंति प्रविशंति तथा अमी ये नरलोकवीराः ते अभिविज्वलंति सर्वतः प्रदीप्यमानानि वक्त्राणि प्रविशंति ॥ २८ ॥

अवशत्वेन प्रवेशे नदीवेगो दृष्टांत उक्तः । बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टांतमाह । यथेति ॥ प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतंगाः सूक्ष्मपक्षिविशेषाः बुद्धिपूर्वं कं समृद्धो वेगो येषां ते यथा नाशाय मरणायैव विशंति तथैव लोका एते जना अपि तव मुखानि प्रविशंति॥२९॥ ततः किमत आह। लेलिह्यस इति॥ ग्रसमानो गिलन् समग्रान् लोकान् सर्वानेतान्वीरान्समंतात्सर्वतो लेलिह्यसे अतिशयेन भक्षयसि।कैः ज्वलद्भिर्वदनैः।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवाऽपि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातु मिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

किंच, हे विष्णो तव भासो दीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्य तीव्राः सत्यः प्रतपंति संतापयन्ति ॥ ३० ॥ यत एवं तस्मा त् आख्याहीति ॥ भवानुग्ररूपः क इत्याख्याहि कथय । तुभ्यं नमोऽस्तु। हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव भवंतमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातु मिच्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि । एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्त्तामपि न जानामीति वा ॥३१ ॥

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच। कालोऽस्मीति त्रिभिः ॥ लोकानां क्षयकर्त्ता प्रवृद्धोऽत्युग्रः कालोऽस्मि । लोकान्प्राणिनः संहर्त्तुमिह लोके प्रवृत्तोस्मि अतः । ऋतेऽपि त्वामिति ॥ त्वां हंतारं विनापि न भविष्यंति न जीविष्यंति यद्यपि त्वया न हंतव्या एते तथापि मया कालात्मना। ग्रस्ताः संतो मरिष्यंत्येव । के ते। प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानि प्रति भीष्मद्रोणादीनां सर्वासु सेनासु ये योद्धारोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ देवैरपि दुर्जयाः भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन

श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्त्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्॥मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व प्राप्नुहि । अयत्नेन शत्रूञ्जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व। एते च तव शत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्रायाः तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वामहस्तेन साचितुं शरान् संधातुं शीलं यस्येति व्युत्पत्त्या वामेनापि बाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यसे ॥ ३३ ॥ 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयान्' इत्यादिर्या शंका साऽपि न कार्येत्याह ।

द्रोणं चेति ॥ येभ्यस्त्वं शंकसे तान् द्रोणादीन्मयैव हतांस्त्वं जहि घातय मा व्यथिष्ठाः शोकं मा कार्षीः सपत्नाञ्छत्रून् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥ ततो यद्वृत्तं तद्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच । एतदिति ॥ एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कंपमानः किरीटी अर्जुनः कृतांजलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान् । कथमाह । भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेन कंठकंपेन सह वर्त्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा । किंच भीतादपि भीतः सन् प्रणम्य अवनतो भूत्वा

॥ संजय उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

॥ ३५ ॥ स्थान इत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे । हे हृषीकेश यत एवं त्वमद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च अतस्तव प्रकीर्त्या माहात्म्यसंकीर्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत्तु स्थाने युक्तमित्यर्थः । तथा जगदनुरज्यते अनुरागं चोपैति इति यत् तथा रक्षांसि भीतानि संति दिशः प्रतिद्रवंति पलायंत इति यत् सर्वे योगतपोमंत्रादिसिद्धानां संघा नमस्यंति प्रणमंतीति यत् एतच्च स्थाने युक्तमेव न चित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र हेतुमाह । कस्मादिति ॥ हे महात्मन् हे अनंत हे देवेश हे जगन्निवास कस्माद्धेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः कथंभूताय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय किंच सद्व्यक्तम् असदव्यक्तं च ताभ्यां परं मूल कारणं यदक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्यंतीति न चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किंच, त्वमिति ॥ त्वमादि देवः देवानामादिः यतः पुराणः, अनादिः पुरुषस्त्वम् अत एव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् लयस्थानम् तथा विश्वस्य वेत्ता वे

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्त
त्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च
धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूपम् ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

दिता ज्ञाता च त्वम् यच्च वेद्यं वस्तुजातं परं च धाम वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि अत एव हे अनन्तरूप त्वयैव विश्वमिदं ततं व्याप्तं एतैश्च सप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कार्य इति भावः ॥ ३८ ॥ इतश्च त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादिति स्तुवन्स्वय मपि नमस्करोति । वायुरिति ॥ वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम्, प्रजापतिः पितामहः तस्यापि जनकत्वात्

प्रपितामहस्त्वमतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमोनम इति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेण नमस्कारेषु तृप्तिमनधिगच्छन्बहुशः प्रणमति ॥३९॥ किंच, नम इति ॥ हे सर्व सर्वात्मन् सर्वास्वपि दिक्षु तुभ्यं नमोस्तु सर्वात्मकत्व मुपपादयन्नाह । अनंतं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य तथापि अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य सः एवंभूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यगन्तर्बहिश्च स माप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमिव कटककुंडलादि स्वकार्यं व्याप्य वर्त्तसे ततः सर्वरूपोऽसि ॥ ४० ॥ इदानीं भगवन्तं क्षमापयति । सखेति

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं
समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

द्वाभ्याम् ॥ त्वां प्राकृतः सखेति मत्वा प्रसभं हठेन तिरस्कारेण यदुक्तं तत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः । किं तत् हे कृष्ण हे यादव हे सखेति संधिरार्षः । प्रसभोक्तौ हेतुः तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानता मया प्रमादात्प्रणयेन स्नेहेनापि वा यदुक्तमिति ॥४१॥ किंच, यच्चेति । हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि एकः केवलः सखीन्विना रहसि स्थित इत्यर्थः । अथवा तत्समक्षं तेषां

परिहसतां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वाम् अप्रमेयमचिंत्यप्रभावं क्षामये क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥ अचिंत्यप्रभावमेवाह । पितेति ॥ न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सोऽप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिमप्रभाव त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकोऽसि अत एव पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान् गुरुतरः अतो लोकत्रयेपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात् त्वत्तोऽभ्यधिकः पुनः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मादिति ॥ तस्मात्त्वामीशं जगतः स्वामिनमीड्यं स्तुत्यं

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि
दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

प्रसादये प्रसादयामि । कथम् । कायं प्रणिधाय दंडवन्निपात्य प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोढुं क्षंतुमर्हसि । कस्य क इव । पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यथा सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा निरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्च प्रियाया अपराधं तत्प्रियार्थं यथा तद्वत् ॥ ४४ ॥ एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते । अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्याम् ॥ हे देव पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि हृष्टोऽस्मि

तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं तस्मान्मम व्यथानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषयन्नाह । किरीटिनमिति ॥ किरीटिनं गदावंतं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छामि । पूर्वं यथा दृष्टोऽसि तथैव अतो हे सहस्रबाहो विश्वमूर्त्ते इदं विश्वरूपं संहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति गम्यते । यत्तु पूर्वमुक्तं विश्वरूपदर्शने "किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्या

किरीटिनं गादिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मि" इति तद्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण । यद्वा । एतावंतं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च सुप्रसन्नपमश्यं तमेव इदानीं तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्येवं तत्र बहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥ एवं प्रार्थितः सन् तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच । मयेति त्रिभिः ॥ हे अर्जुन किमिति बिभेषि यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमुत्तमं रूपं दर्शितम् आत्मनो मम योगाद्योगमाया सामर्थ्यात् । परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकमनंतमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन न पूर्वं दृष्टं तव ॥ ४७ ॥

एतद्दर्शनमतिदुर्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह । नेति ॥ वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावाद्यज्ञशब्देन यज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्या लक्ष्यंते वेदानां यज्ञविद्यानां चाध्ययनैरित्यर्थः । न च दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः न चोग्रैस्तपोभि श्चांद्रायणादिभिः एवंरूपोऽहं त्वदन्येन मनुष्यलोके द्रष्टुं शक्यः । अपि तु त्वमेव केवलं मत्प्रसादेन दृष्ट्वा कृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

एवमपि चेत्तवेदं रूपं घोरं दृष्ट्वा व्यथा भवति तर्हि तदेव रूपं दर्शयामीत्याह । मा त इति ॥ ईदृक् ईदृशं मदीयं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु । विमूढभावो विमूढत्वं च मास्तु । व्यपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षेण पश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवानिति संजय उवाच । इतीति ॥ श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वा यथा

पूर्वमासीत्तथैव किरीटादियुक्तं चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शयामास । एनमर्जुनं भीतमेव प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच । दृष्ट्वेति ॥ सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तः जातोस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यं च प्राप्तोऽस्मि । शेषं स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच । सुदुर्द

॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥
॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

र्शमिति ॥ यन्मम विश्वरूपं त्वं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यंतं द्रष्टुमशक्यम् अतो देवा अप्यस्य रूपस्य सर्वदा दर्शनमिच्छंति । न केवलं पुनरिदं पश्यंति ॥ ५२ ॥ तत्र हेतुः । नाहमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्य इति तत्राह । भक्त्येति ॥ अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतः द्रष्टुं प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं च तादात्म्येन

शक्यः नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥ अतः सर्वशास्त्रसारं परमं रहस्यं शृण्वित्याह । मत्कर्मकृदिति ॥ मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य सः ममैव भक्तो मामेवाश्रितः पुत्रादिषु संगवर्जितो निर्वैरश्च सर्वभूतेषु एवंभूतो यः स मां प्राप्नोति नान्य इति ॥५५॥ "देवैरपि सुदुर्दर्शं तपोज्ञानादिकोटिभिः ॥ भक्ताय भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत् ॥१॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ "निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च ॥ श्रेयः कतरदित्येवं निर्णेतुं द्वादशोद्यमः

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ११॥

अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

॥१॥" पूर्वाध्यायांते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् । 'कौंतेय प्रतिजानीहि' इत्यादिना तत्र तस्यैव श्रेष्ठत्वं वर्णितम् । तथा 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यादिना 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि' इत्यादिना च ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् । एवमुभयोः श्रैष्ठ्येऽपि विशेषजिज्ञासया भगवंतं प्रति अर्जुन उवाच । एवमिति ॥ एवं सर्वकर्मार्पणादिना सततं युक्तास्त्वन्निष्ठाः संतो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ये चापि ते ... ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषम् उपासते तेषामुभयेषां

मध्ये अतिशयेन के योगविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच । मय्यीति ॥ मयि परमेश्वरे सर्वज्ञ
त्वादिगुणविशिष्टे मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ताः मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः संतः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयंति ते
युक्ततमा ममाभिमताः ॥२॥ तर्हि इतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत आह। ये त्विति द्वाभ्याम् ॥ ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायंति तेपि मामेव प्राप्नु
वन्तीति द्वयोरन्वयः । अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यं शब्देन निर्देष्टुमशक्यम् । यतोव्यक्तं रूपादिहीनम् । सर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥ श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः
॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्येंद्रि
यग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता
सक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

त्रगं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थं कूटे मायाप्रपंचे स्थितम् अधिष्ठानत्वेन स्थितम् । अचलं स्पन्दनरहितम् अत एव
ध्रुवं नित्यम् वृद्ध्यादिरहितम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्येति स्पष्टम् ॥ ४ ॥ ननु च तेऽपि त्वामेव प्राप्नुवंति तर्हीतरेषां युक्तत
मत्वं कुत इत्यपेक्षायां क्लेशाक्लेशकृतं विशेषमाह । क्लेश इति त्रिभिः ॥ अव्यक्ते निर्विशेषे अक्षरे आसक्तं चेतो येषां तेषां

क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिः दुःखं यथा भवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनां नित्यं प्रत्यक् प्रवणत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानां मत्प्रसादादनायासत एव सिद्धिर्भवतीत्याह । ये त्विति द्वाभ्याम् ॥ मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य मत्परा भूत्वा मां ध्यायन्तः अनन्येन न विद्यते अन्यो भजनीयो यस्मिन् तेनैव एकांतभक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामिति ॥ एवं मयि आवेशितं चेतो यैस्तेषां मृत्युयुक्तात्संसारसागरा

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

दहं सम्यगुद्धर्त्ता अचिरेणैव भवामि ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् मय्येवेति ॥ मय्येव संकल्पविकल्पात्मकं मन आधत्स्व स्थिरीकुरु । बुद्धिमपि व्यवसायात्मिकां मय्येव निवेशय एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन्नत ऊर्ध्वं देहांते मरणानन्तरं मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि महात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः । तथा च श्रुतिः—"देहांते देवस्तारकं परं ब्रह्म

व्याचष्टे" इति ॥ ८ ॥ अत्राशक्तं प्रति सुगमोपायमाह । अथेति ॥ स्थिरं यथा भवत्येवं मयि चित्तम् धारयितुं यदि शक्तो न भवसि तर्हि विक्षिप्तं चित्तं पुनः प्रत्याहृत्य ममानुस्मरणलक्षणो योगाभ्यासस्तेन मां प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥ यदि पुनर्नैवं तत्राह । अभ्यास इति ॥ अभ्यासेऽपि यद्यशक्तोऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थानि यानि कर्माणि एकादश्युपवासव्रत चर्यानामसंकीर्त्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यस्य तादृशो भव । एवंभूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन्मोक्षं प्राप्स्यसि॥ १०॥ अत्यंतं

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥
अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

भगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्य पक्षांतरमाह । अथैतदपीति ॥ अथैतदपि कर्त्तुमशक्तोऽसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितः सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानां चाग्निहोत्रादिकर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज । एतदुक्तं भवति मया तावदीश्वराज्ञया यथाशक्ति कर्माणि कर्त्तव्यानि फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्त्तमानो

मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तमिमं फलत्यागं स्तौति । श्रेयो हीति ॥ सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्ति सहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं श्रेष्ठं "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः । तस्मादपि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु तत्फलेषु चासक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन च समनंतरमेव संसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवंभूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह । अद्वेष्टेत्यष्टभिः ॥ सर्वभूतानां यथायथमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्त

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥
॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

मेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः । निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः सह समे दुःखसुखे यस्य सः क्षमी क्षमावान् ॥ १३ ॥ संतुष्ट इति ॥ सततं लाभे अलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुद्धी येन एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ किंच, यस्मादिति ॥ यस्मात्सका

शाल्लोको जनो नोद्विजते भयशंकया संक्षोभं न प्राप्नोति। यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षस्स्वस्येष्टार्थलाभे उत्साहः। अमर्षः परस्य लाभेऽसहनम्। भयं त्रासः। उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः। एतैर्विमुक्तो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥ किंच, अनपेक्ष इति ॥ अनपेक्षो यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निःस्पृहः। शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः। दक्षोऽनलसः। उदासीनः पक्षपातरहितः। गतव्यथ आधिशून्यः। सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः। एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

स मे प्रियः ॥ १६ ॥ किंच, यो नेति ॥ प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति। अप्रियं प्राप्य यो न द्वेष्टि। इष्टार्थनाशे सति यो न शोचति। अप्राप्तमर्थं यो न कांक्षति। शुभाशुभे पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य स एवंभूतो भूत्वा यो मद्भक्तिमान्स मे प्रियः ॥ १७ ॥ किंच, सम इति ॥ शत्रौ च मित्रे च सम एकरूपः मानापमानयोरपि तथा सम एव हर्षविषादशून्य इत्यर्थः। शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्च समः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥

तुल्येति । तुल्ये निंदास्तुती यस्य । मौनी संयतवाक् । येन केनचिद्यथालब्धेन संतुष्टः। अनिकेतो नियतवासशून्यः । स्थिरमतिः व्यव स्थितचित्तः । एवंभूतो मद्भक्तिमान्यः स मे प्रियो नरः॥ १९॥ उक्तं धर्मजातं सफलमुपसंहरति। ये त्विति॥ यथोक्तमुक्तप्रकारं धर्मं एवामृ तममृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिति केचित्पठंति । तद्ये उपासते अनुतिष्ठंति श्रद्धां कुर्वन्तो मत्परमाश्च संतो मद्भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति ॥ २० ॥ "दुःखमव्यक्तवर्त्मैतद्बहुविघ्नमतो बुधः ॥ सुखं कृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥१॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबो

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगव द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

धिन्यां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ "भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादि यत्॥ त्रयोदशेऽथ तत्सिद्ध्यै तत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥१॥" "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्॥भवामि" इति पूर्वंप्रतिज्ञातम् । तच्च चात्मज्ञानं विना संसारादुद्धरणं संभवति इति तत्त्वज्ञानो पदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्याय आरभ्यते। तत्र यत्सप्तमेऽध्याये अपरा चेति प्रकृतिद्वयमुक्तं तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्य चिदंश

स्यायं संसारः।याभ्यां च जीवोपभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिषु प्रवर्त्तते तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं परस्परं विविक्तं तत्त्वतो निरू पयिष्यन् श्रीभगवानुवाच । इदमिति ॥ इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् । एतद्यो वेत्ति अहं ममेति मन्यते तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः।कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १॥ तदेवं संसारिणः स्वरूपमुक्तम्।इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह । क्षेत्रज्ञमिति ॥ तं च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि "तत्त्वमसि" इति श्रुत्युपलक्षितेन चिदंशेन मद्रूपस्योक्तत्वात् । आदरार्थमेव तज्ज्ञानं स्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यद्वैलक्षण्येन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वान्मम ज्ञानं

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

मतम् । अन्यत्तु वृथा पांडित्यं बंधहेतुत्वादित्यर्थः।तदुक्तम्—"तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये॥आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्"इति॥२॥अत्र यद्यपि चतुर्विंशतिभेदैर्भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेण परिणतायामेव तस्यामहंभावेना विवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमिदं शरीरं क्षेत्रमित्याद्युक्तम् । तदेतत्प्रपञ्चयिष्यन् प्रतिजानीते । तत्क्षेत्रमिति ॥ यदुक्तं मया तत् क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडं दृश्यादिस्वभावम् । यादृक् यादृशं चेच्छादिधर्मकं यद्विकारि यैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तम् । यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयो

गाद्भवति। यदिति यः स्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः। स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः यत्प्रभावश्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः सम्पन्नः तत्सर्वं संक्षेपतो मत्तः शृणु ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायामाह। ऋषिभिरिति ॥ ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योग शास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराजादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम्। विविधैर्विचित्रैश्च नित्यनैमित्तिककाम्यविषयैश्छंदोभि र्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेण गीतम्। ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्म सूत्र्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथा च ब्रह्म पद्यते गम्यते साक्षाज्ज्ञायते एभिरिति। पदानि स्वरूपलक्षण

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

पराणि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम्। किंच हेतुमद्भिः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। कथमसतः सज्जायतेति। तया को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयति" इत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात् अपानचेष्टां कः कुर्यात् प्राण्यात् प्राणानां व्यापारं को वा कुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः। विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैक वाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः। तदेव मे तैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तच्छृणिवत्यर्थः। यद्वा—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि सूत्र्यते तान्येव ब्रह्मपद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिः

" ईक्षतेर्नाशब्दम् । आनन्दमयोऽभ्यासात् " इत्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः । शेषं समानम् ॥ ४ ॥ तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह । महाभूतानीति द्वाभ्याम् ॥ महाभूतानि भूम्यादीनि पञ्च अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम् अव्यक्तं मूलप्रकृतिः इंद्रियाणि बाह्यानि दश श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायुरिति । एकं च मनः इंद्रियगोचराश्च पञ्च तन्मात्ररूपा एव शब्दादयः आकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताः सन्त इंद्रियविषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥ इच्छेति ॥ इच्छा

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

दयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यम् एते इच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्मा अपि तु मनोधर्मा एव अतः क्षेत्रांतःपातिन एव । उपलक्षणं चैतत्संकल्पादीनां तथा च श्रुतिः " कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव " इति । अनेन च यादृगिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत्क्षेत्रं सविकारम् इंद्रियादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन् तज्ज्ञान

साधनान्याह । अमानित्वमिति पञ्चभिः ॥ अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यम् । अदम्भित्वं दंभराहित्यम् । अहिंसा परपीडावर्जनम् । क्षांतिः सहिष्णुत्वम् । आर्जवमवक्रता । आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा । शौचं बाह्यमाभ्यंतरं च । तत्र बाह्यं मृज्जलादिना आभ्यंतरं च रागादिमलक्षालनम् । तथा च स्मृतिः "शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यभावशुद्धिस्तथांतरम्" इति । स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥ किंच,

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

इंद्रियार्थेष्विति ॥ जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं पुनःपुनरालोचनम् । दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच, असक्तिरिति ॥ असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीतित्यागः । अनभिष्वंगः पुत्रादीनां सुखे दुःखे वाऽहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासातिरेकाभावः । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥ किंच, मयि चेति ॥ मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकांतभक्तिः विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरः तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्त

त्वम्। प्राकृतानां जनानां संसदि सभायाम्। अरतिः रत्यभावः ॥ १० ॥ किंच, अध्यात्मेति ॥ आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः। तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः। एतदमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञान साधनत्वात्। अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं वसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात्। अतः सर्वथा त्याज्य

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

मित्यर्थः ॥ ११ ॥ एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह। ज्ञेयमिति षड्भिः ॥ यज्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि। श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति—यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षं प्राप्नोति किं तत्। अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादिमत्त्वे सिद्धेऽपि पुनर्मतुपः प्रयोगश्छांदसः। यद्वा अनादीति मत्परमिति च पदद्वयं मम विष्णोः परं निर्विशेषरूपं ब्रह्मेत्यर्थः। तदेवाह न सत् न चासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते। निषेधस्य

विषयस्त्वंसच्छब्देनोच्यते । इदं तु तदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतिभिर्विरुद्ध्येतेत्याशंक्य "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धयाचिंत्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह । सर्वत इति पंचभिः ॥ सर्वतः सर्वत्र पाणयः पादाश्च यस्य तत् । सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् । सर्वतः श्रुतिमच्छ्रवणेंद्रियैर्युक्तं सल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति ।

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ किंच, सर्वेंद्रियेति ॥ सर्वेषां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा । सर्वाणींद्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा । सर्वेंद्रियैर्विवर्जितं च । तथा च श्रुतिः—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादि । असक्तं संगशून्यम् । तथापि सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् । तथैव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ गुणा

नां सत्त्वादीनां भोक्तृ च पालकम् ॥ १४॥ किंच, बहिरिति ॥ भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिश्चांतश्च तदेव सुवर्णमिव कटककुंडलादीनाम्, जलतरंगाणामन्तर्बहिश्च जलमिव अचरं स्थावरं चरं जंगमं यद्भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात् तदविज्ञेयमिदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति। अत एवाविदुषां योजनलक्षांतरितमिव दूरस्थं च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात्। विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादंतिके च तन्नित्यं सन्निहितम्। तथा च मंत्रः—"यदेजति तन्नैजति तद्दु दूरे तदंतिके तदंतरस्य सर्वस्य तदु

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

सर्वस्यास्य बाह्यतः" इति एजति चलति नैजति न चलति तत् उ अंतिके इति च्छेदः ॥ १५ ॥ किंच, अविभक्तमिति ॥ भूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तं कारणत्मना अभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं च भिन्नमिवावस्थितं च समुद्राज्जातं फेनादि समुद्रादन्यन्न भवति तत्पूर्वोक्तं स्वरूपं च ज्ञेयम्। भूतानां भर्तृ च पोषकं स्थितिकाले प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलम् ॥ १६ ॥ किंच, ज्योतिषामिति ॥ ज्योतिषां चंद्रादित्यादीनामपि तज्ज्योतिः प्रकाशकं ततो "येन सूर्य

स्तपति तेजसेद्धः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इत्यादिश्रुतेः। अत एव तमसोऽज्ञानात्परं तेन नासंस्पृष्टमुच्यते "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यादिश्रुतेः। ज्ञानं च तदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तम्। तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं च ज्ञानेन गम्यं च अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेन पूर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः। ज्ञानगम्यं विशिनष्टि। सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि विष्ठितं विशेषणाप्रच्युतस्वरूपेण नियंतृतया स्थितम्। धिष्ठितमिति पाठेऽधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति। इतीति ॥ इत्यवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यंतं

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव विध्यनादी उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९॥

तथा ज्ञानं च। अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतम्। ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि विष्ठितमित्यंतं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणोक्तम्। एतच्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वाय उपपद्यते योग्यो भवति ॥ १८ ॥ तदेव तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् चेत्येतावत्प्रपंचितम्। इदानीं तु "यद्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्च" इत्येतत्पूर्वं प्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति। प्रकृतिमिति पंचभिः ॥ तत्र प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वे तयोरपि प्रकृत्यंतरेण भाव्यमित्यनव

स्थापत्तिः स्यात् अतस्तावुभावनादी विद्धि । अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वादनादिरेव । अत्र च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनां चानादित्वं नित्यत्वं च श्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमिति ग्रन्थबाहुल्यान्नास्माभिः प्रतन्यते । विकारांश्च देहेंद्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेः संभवान् संभूतान्विद्धि ॥ १९ ॥ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन्पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति।कार्यकारणेति।कार्य्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानींद्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । अयं भावः ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न सम्भवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रिया निर्वर्त्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशाच्चैतन्याधिष्ठितत्वात्संभवति यथा वह्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं वत्सादृष्टवशात्स्त न्यपयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात्प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं च सुखदुःखसंवेदनं तच्चेतनधर्म एवेति सन्निधानात्पुरु षस्य भोक्तृत्वमुच्यत इति ॥२०॥ तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत आह । पुरुष इति॥हि यस्मात्प्रकृतिस्थः

तत्कार्यदेहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितान्सुखादीन्भुंक्ते अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगः गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिरिंद्रियैः संगः कारणमित्यर्थः॥२१॥तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्य संसारः न तु स्वरूप इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह । उपद्रष्टेति ॥ अस्मिन्प्रकृतिकार्ये देहे च वर्तमानोऽपि पुरुषः परोऽभिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । तथानुमंता अनुमोदितेव सन्निधिमात्रे

उपद्रष्टानुमंता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

णानुग्राहकः "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतेः।तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्त्ता विधारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च महांश्चा सावीश्वरश्चेति स ब्रह्मादीनामधिपतिरिति च परमात्मा अंतर्यामीति चोक्तः श्रुत्या । तथा च श्रुतिः "एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एषा लोकपालः" इत्यादिः॥२२॥एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति।य एवमिति ॥ एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणै सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमतिलंघ्य वर्त्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवंभूतविविक्तात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह । ध्यानेनेति द्वाभ्याम् ॥ ध्यानेन आत्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनि देहे आत्मना मनसा एवमात्मानं केचित्पश्यंति अन्ये तु सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरे च कर्मयोगेन पश्यंतीति सर्वत्रानुषंगः । एतेषां च ध्यानादीनां यथायोगं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणां निस्तारोपायमाह । अन्य इति ॥ अन्ये तु सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्त्तुमजानंतोऽन्येभ्य

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥
अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥ तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥
यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वा उपासते ध्यायंति ते च श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो मृत्युं संसारं शनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥ तत्र कर्मयोगस्य च तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वात् ध्यानयोगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपञ्चितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सांख्यमेव प्रपञ्चयन्नाह ॥ यावदित्यादि यावदध्यायसमाप्ति । यावत्किंचिद्वस्तुमात्रं सत्वमुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात्

अविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि ॥ २६ ॥ अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह । सममिति ॥ स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषसद्रूपेण समं यथा भवत्येवं तिष्ठंतं परमात्मानं यः पश्यति अत एव तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यंतं यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्यः ॥ २७ ॥ कुत इत्यत आह । सममिति ॥ सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन्, हि यस्मात्, आत्मना स्वेनैवात्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानन्द

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

रूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षमाप्नोति यस्त्वेवं न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति। तथा च श्रुतिः–"असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इति ॥ २८ ॥ ननु शुभाऽशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह । प्रकृत्यैवेति ॥ प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परिणतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति तथाऽऽत्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वतः इत्येवं

यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नाऽन्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इदानीं तु भूतानां प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनो भेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह । यदेति ॥ यदा भूतानां स्थावरजंगमानां पृथग्भावं भेदं पृथक्त्वम् एकस्थम् एकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ स्थितं प्रलये अनुपश्यति आलोचयति तत एव च तस्या एव प्रकृतेः सकाशाद्भूतानां विस्तारं सृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूतानामप्यभेदं पश्यन्परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥३०॥ तथापि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्राऽवस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

देहकर्मसंबन्धनिमित्तैः कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुष्परिहरमिति कुतः मम दर्शनं तत्राह । अनादित्वादिति ॥ यदुत्पत्तिमत् तदेव हि व्येति विनाशमेति यच्च गुणवद्वस्तु तस्य गुणनाशे व्ययो भवति अयं तु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः । तस्माच्छरीरे स्थितोऽपि किञ्चिन्न करोति न च कर्मफलैर्लिप्यत इति॥३१॥तत्र दृष्टांतमाह । यथेति ॥यथा सर्वत्र पंकादिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते, तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमेऽधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते देहिकै

गुणदोषैर्न युज्यत इत्यर्थः॥ ३२॥ असंगत्वाल्लेपो नास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्न युज्यत इति रविदृष्टांतेनाह । यथेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः तथा चेयमुक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुस्ते परं पदं यांति ॥ ३४ ॥ "विविक्तौ येन तत्त्वेन मिश्रौ प्रकृतिपूरुषौ । तं वंदे परमानन्दनंदनंदनमीश्वरम् ॥ १॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥ श्रीभगवानुवाच॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥ १॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ "पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः ॥ प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ १ ॥" "यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ" इत्युक्तम् । स च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातंत्र्येण किं त्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं "कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनि जन्मसु" इत्यनेनोक्तं सत्त्वादिगुण

कृतं संसारवैचित्र्यं प्रपंचयिष्यन् एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति–श्रीभगवानुवाच। परं भूय इति द्वाभ्याम् ॥ परं परमार्थनिष्ठं ज्ञायतेऽने
नेति ज्ञानमुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् । तदेवाह
यज्ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो मननशीलाः सर्वे इतो देहबंधनात्परां सिद्धिं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ किंच, इदमिति ॥ इदं वक्ष्य
माणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः संतः सर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यंते ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

तथा प्रलयेऽपि न व्यथंति प्रलये दुःखानि नानुभवंति पुनर्नावर्त्तंत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखी
कृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं न तु स्वतंत्रयोरितीमं विवक्षितमर्थं कथयति। ममेति ॥
देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् बृंहणत्वात्स्वकार्याणां बुद्धिहेतुत्वाद्वा ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः । तन्महत् ब्रह्म मम परमेश्वर
स्य योनिः गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि । प्रलये मयि लीनं संतमविद्याका

मकर्मानुशयवंतं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्प त्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥ न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारः । अपि तु सर्वदैवे त्याह । सर्वयोनिष्विति ॥ सर्वासु योनिषु मनुष्याद्यासु या मूर्त्तयः स्थावरजंगमात्मिका उत्पद्यंते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदः गर्भाधानादिकर्त्ता पिता ॥ ४ ॥ तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्त्तयः संभवंति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति । सत्त्वमित्यादिचतुर्भिः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितः संभव उद्भवो येषां ते तथोक्ताः । गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः सन्तः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निबध्नन्ति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह । तत्रेति

तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात्स्वच्छत्वात् स्फटिकवत् प्रकाशकं भास्वरम् अनामयं च निरुपद्रवं शांतमित्यर्थः । अतः शांतत्वात्स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन बध्नाति । प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण ज्ञानेन यः संगस्तेन च बध्नाति । हे अनघ निष्पाप अहं सुखी ज्ञानी चेति मनोधर्मांस्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रजसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह । रजो रागेति ॥ रजःसंज्ञकं गुणं रागात्मकमनुरञ्जनरूपं विद्धि अत एव तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णा

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अप्राप्तेर्थेऽभिलाषः संगः प्राप्तेऽर्थे प्रीतिः विशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णासंगयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेनासक्त्या नितरां बध्नाति तृष्णासंगाभ्यां हि कर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥ तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह । तम इति ॥ तमस्तु अज्ञानाज्जातम् आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशादुद्भूतं विद्धीत्यर्थः । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रांतिजनकम् अत एव प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो देहिनं निबध्नाति । तत्र प्रमादोऽनवधानम् आलस्यमनुद्यमः निद्रा चित्तस्यावसादो

लयः ॥ ८ ॥ सत्त्वादीनामेवं स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह । सत्त्वमिति ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति दुःखशोका दिकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः । एवं सुखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव सञ्जयति तमस्तु महत्संगे नोत्पद्यमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति । महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधाने योजयति उत अपि आलस्यादा वपि संयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्र हेतुमाह । रज इति ॥ रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

ततः स्वकार्ये सुखे ज्ञानादौ संयोजयतीत्यर्थः । एवं रजोपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततः स्वकार्ये तृष्णादौ संयोज यति । एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चाभिभूयोद्भवति । तमश्च स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीं सत्त्वादीनां वृद्धानां लिंगान्याह त्रिभिः । सर्वद्वारेष्विति ॥ अस्मिन् आत्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उत्पद्यते तदा अनेन प्रकाशलिंगेन सत्त्वं विवृद्धं विद्याज्जानीयात् । उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

किंच, लोभ इति ॥ लोभः धनाद्यागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनःपुनर्वर्धमानोऽभिलाषः । प्रवृत्तिः नित्यं कुर्वद्रूपता कर्मणामारंभो गृहादिनिर्माणोद्यमः । अशम इदं कृत्वा इदं करिष्यामीत्यादिसंल्पविकल्पानुपरमः । स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुष्वितस्ततो जिघृक्षा।रजसि प्रवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते एतैर्लिंगै रजोगुणस्य वृद्धिं विद्यादित्यर्थः॥१२॥किंच, अप्रकाश इति॥अप्रकाशो विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्त्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम् । मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे एतानि लिंगानि चिह्नानि

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तमविदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

जायंते एतैस्तमसो वृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ मरणसमय एव वृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह । यदेति द्वाभ्याम् ॥ सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विदंति उपासत इत्युत्तमविदस्तेषां ये अमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंच, रजसीति ॥ रजसि प्रवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्येषु

जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥ इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुमाह । कर्मण इति ॥सुकृतस्य सात्त्विककर्मणः सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः । रजस इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः। कर्मफलकथनस्य प्राकृतत्वात्तस्य दुःखं फलमाहुः तमस इति।तामसस्य कर्मण इत्यर्थः। तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च 'नियतं संगरहितम्' इत्यादिनाष्टादशे वक्ष्यति ॥१६॥ तत्रैव हेतुमाह । सत्त्वादिति ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च॥प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं
गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८॥

सत्त्वाज्ज्ञानं संजायते अतः सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो जायते तस्य च दुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवंति । ततस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानप्रापकं फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीं सत्त्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह । ऊर्ध्वमिति ॥ सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान् सत्यलोकपर्यंतान् प्राप्नुवंतीत्यर्थः । राजसस्तु तृष्णा

द्याकुला मध्ये तिष्ठंति मनुष्यलोके एवोत्पद्यंते जघन्योऽतिनिकृष्टस्तमोगुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिस्तत्र स्थिताः अधो गच्छंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरयेषूत्पद्यंते ॥ १८ ॥ तदेवं प्रकृतिगुणसंगकृतं संसारं सप्रपंचं मुक्त्वा इदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति । नान्यमिति ॥ यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणिभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वंतीति पश्यति । गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह । गुणानिति ॥ देहाद्याकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तः सन्नमृतमश्नुते ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययोपायं च सम्यग्बुभुत्सुरर्जुन उवाच । कैर्लिंगैरिति ॥ हे प्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतो देही भवतीति लक्षणप्रश्नः क आचारो यस्येति किमाचारः कथं वर्त्तत इत्यर्थः । कथं च केनोपायेनैतां

त्रीनपि गुणानतीत्य वर्त्तते तत्कथयेति ॥ २१ ॥ 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमपि दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेष बुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारांतरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच । प्रकाशं चेत्यादिषड्भिः ॥ तत्र एकेन लक्षणमाह । प्रकाशं चेति ॥ प्रकाशं च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्वकार्यम् । प्रवृत्तिं च रजः—कार्यम् मोहं च तमसः कार्यम् उपलक्षण मेतत् । सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि संति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि निवृत्तानि च

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणा वर्त्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥२३॥ सम दुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

संति सुखबुद्ध्या न कांक्षति गुणतीतः स उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥ तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । उदासीनवदिति त्रिभिः ॥ उदासीनवत् साक्षितया आसीनः स्थितः सन् गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न विचाल्यते स्वरूपान्न प्रच्याव्यते अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्तंते एतैर्मम संबन्ध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तूष्णीमवतिष्ठति [illegible] । नेंगते न चलति ॥ २३ ॥ अपि च समेति ॥ समे सुखदुःखे

यस्य यतः स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः अत एव समानि लोष्टाश्मकांचनानि यस्य । तुल्ये प्रियाऽप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरो धीमान् तुल्या निंदा च आत्मस्तुतिश्च यस्य ॥ २४ ॥ अपि च मानापमानयोरिति ॥ माने अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स एवंभूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते ॥२५॥ कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह । मां चेति ॥ चशब्दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरम् श्रीनारायण

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

मव्यभिचारेण एकांतभक्तियोगेन यः सेवते स तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ २६ ॥ तत्र हेतुमाह । ब्रह्मणो हीति ॥ हि यस्माद्ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा घनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमंडलं तद्वदेवेत्यर्थः । तथाऽव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य मोक्षस्य च नित्यमुक्तत्वात् । तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य च

धर्मस्य शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् तथा एकांतिकस्य अखंडितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानंदैकरूपत्वात् । अतो मत्सेविनो मद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पत इति॥ २७॥ "कृष्णाधीनगुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम् ॥ सुखं तरति तद्भक्त इत्यभाणि चतुर्दशे ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ "वैराग्येण विना ज्ञानं न च भक्तिरतः स्फुटम् ॥ वैराग्योपस्कृतं ज्ञानमीशः पंचदशेऽदिशत् ॥ १ ॥" पूर्वाध्यायांते "मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते" इत्यादिना परमेश्वरमेकांतभक्त्या भजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवतीत्युक्तम् । न चैकांतभक्तिर्ज्ञानं वा विरक्तस्य संभवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुकामः प्रथमं तावत्सार्द्धश्लोकाभ्यां संसारस्वरूपं वृक्षरूपकालंकारेण वर्णयन् श्रीभग

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

वानुवाच । ऊर्ध्वमूलमिति ॥ ऊर्ध्वमुत्तमः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तम् । अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो गृह्यंते ते तु शाखा इव शाखा यस्य तम् । विनश्वरत्वेन श्वः प्रभातपर्यंतमपि न स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः। प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययं च प्राहुः । 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थः सनातनः' इत्याद्याः श्रुतयः छंदांसि वेदाः यस्य पर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात् पर्णस्थानीया वेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् संसारप्रपंचवृक्षस्य मूलमीश्वरः श्रीनारायणः ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः

स च संसारवृक्षो विनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यश्च वेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्चेत्येतावानेव हि वेदार्थः । अत एव विद्वान्वेद विदिति स्तूयते ॥ १ ॥ किञ्च, अधश्चेति ॥ हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषु च ये दुष्कृति नस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृताः विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः । किञ्च, गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिः जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धाः वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च, विषयाः रूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीयाः यासां ताः प्रशाखा

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढ मूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

स्थानीयाभिः इंद्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च, अधश्च चशब्दादूर्ध्वं च मूलानि अनुसंततानि विरूढानि मुख्यं मूलम् ईश्वर एक एव इमानि त्ववांतरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषां कार्यमाह।मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि कर्म एवानुबंधि अनंतरभावि येषां तानि ऊर्ध्वालोकेषु यदुपभुक्तं तत्तद्भोगवासनादिभिर्हि कर्मक्षयेण मनुष्यलोकं प्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति । एतस्मिन्ने व हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु अतो मनुष्यलोके इत्युक्तम् ॥२॥ किञ्च, न रूपमस्येति ॥ इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः अस्य संसा

वृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चांतः अवसानम् अपर्यंतत्वात् । न चादिरनादित्वात् । न च संप्रति ष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति न चोपलभ्यते । यस्मादेवंभूतोयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण शस्त्रेण छित्त्वा तत्त्वज्ञाने यतेतेत्याह । अश्वत्थमेनमिति सार्द्धेन ॥ एनमश्वत्थं सुविरूढमूलमत्यंतं बद्धमूलं सन्तम् । असंगः संगराहित्यमहंममतात्यागस्तेन दृढेन शस्त्रेण सम्यग्विचारेण छित्त्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥ तत इति ॥ ततस्तस्य

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्त्तंति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता
पुराणी ॥४॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्ग
च्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

मूलभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् । कीदृशम् । यस्मिन् गता यत्पदं प्राप्ताः सन्तो भूयो न निवर्त्तन्ति न आवर्त्तन्त इत्यर्थः । अन्वेषणप्रकारमाह । यत एषा पुराणी चिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्येवमेकांतभक्त्यान्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्प्राप्तौ साधनांतराणि दर्शयन्नाह । निर्मानेति ॥ निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते । जितः पुत्रादिसंगरूपो दोषो यैस्ते । अध्यात्मे

आत्मज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् । सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णादीनि तैर्विमुक्ताः अत एवामूढाः निवृत्ताविद्याः सन्तस्तदव्ययं पदं वैष्णवं गच्छन्ति ॥ ५ ॥ तदेवं गन्तव्यं पदं विशिनष्टि । न तदिति ॥ यत् पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति यत्प्राप्य न निवर्त्तन्ते योगिनः तद्धाम स्वरूपं परमं मम अनेनासूर्यादि प्रकाशविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगो निरस्तः ॥ ६ ॥ ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः सन्तो यदि न निवर्तन्ते तर्हि "सति संपद्यनविदुः सति संपद्यामहे" इत्यादि श्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये त्वत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

स्यादित्याशंक्य संसारिणं दर्शयति । ममेति पञ्चभिः ॥ ममैवांशो योऽयमविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनः षष्ठं येषां तानींद्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति । एतच्च कर्मेंद्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थम् । अयं भावः । सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि मदंशत्वात्सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि लयादस्त्येव मत्प्राप्तिः तथाप्यविद्ययावृतस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयि लयो न तु शुद्धे। तदुक्तम् 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्ति' इत्यादिना।

अतश्च पुनः संसाराय निर्गच्छन्नविद्वान्प्रकृतौ लीनतया स्थितानि स्वोपाधिभूतानीन्द्रियाण्याकर्षति विदुषां तु शुद्धस्वरूप प्राप्तेर्निवृत्तिरिति ॥ ७ ॥ तान्याकृष्य किं करोतीत्यत्राह । शरीरमिति ॥ यदा शरीरान्तरं कर्मवशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्माच्छरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं सम्यग्याति । शरीरे सत्यपीन्द्रियग्रहणे दृष्टांतः । आशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥
उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह । श्रोत्रमिति ॥ श्रोत्रादीनि बाह्येंद्रियाणि मनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्रित्य शब्दादीन्विषयानयं जीव उपभुंक्ते ॥ ९ ॥ ननु च कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानं सर्वेपि किं न पश्यंति तत्राह । उत्क्रामंत मिति ॥ उत्क्रामन्तं देहाद्देहांतरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान्भुञ्जानं वा गुणान्वितमिंद्रियादियुक्तं जीवं विमूढा नानुपश्यन्ति

नालोकयन्ति। ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते विवेकिनः पश्यंति ॥ १० ॥ दुर्ज्ञेयश्चायं यतो विवेकिष्वपि केचिदेव पश्यंति केचिन्न पश्यन्ती त्याह। यतन्त इति ॥ यतन्तः ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः केचिदेनमात्मानम् आत्मनि देहेऽवस्थितं विविक्तं पश्यंति। शास्त्रा भ्यासादिभिः प्रयत्नं कुर्वाणा अपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अत एवाचेतसो मन्दमतयः एनं न पश्यंति ॥ ११ ॥ तदेवं न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना परमेश्वरं परं धामोक्तं तत्प्राप्तानां चापुनरावृत्तिरुक्ता। तत्र च संसारिणोऽभावमाशंक्य संसारिस्वरूपं

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितम्। इदानीं तदेव पारमेश्वरं रूपमनंतशक्तित्वेन निरूपयति। यदेत्यादि चतुर्भिः ॥ आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत्सर्वं तेजो मदीयमेव जानीहि ॥ १२ ॥ किञ्च, गामाविश्येति ॥ गां पृथ्वीमोजसा बलेना धिष्ठायाहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि, अहमेव रसमयः सोमो भूत्वा व्रीह्याद्योषधीः सर्वाः संवर्धयामि ॥ १३ ॥

किंच, अहमिति ॥ वैश्वानरो जाठरो भूत्वा प्राणिनां देहस्यांतः प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां सहितः प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि, तत्र यद्दंतैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते पायसादि तद्भोज्यम् । यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन क्रमशो निगीर्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम् । चतुर्दंष्ट्रादिभिर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यत इक्षुदंडादि तच्चोष्यमिति चतुर्विधभेदः ॥ १४ ॥ किंच, सर्वस्येति ॥ सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

सम्यगन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहम् । अतश्च मत्त एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति ज्ञानं च विषयेंद्रियसंयोगजं भवति अपोहनं च तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतादिरूपेणाहमेव वेद्यः वेदांतकृत्व तत्संप्रदायप्रवर्त्तकज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थः । वेदविदेव च वेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥ इदानीं तद्धाम परमं ममेति यदुक्तं तत्स्वकीयं सर्वोत्तमत्वं दर्शयति । द्वाविति त्रिभिः ॥ क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्था

वरांतानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्वि
कारतया तिष्ठतीति कूटस्थः चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष इत्युच्यते विवेकिभिः ॥ १६ ॥ यदर्थमेतौ लक्षितौ
तमाह । उत्तम इति ॥ एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणस्तूत्तमः पुरुषः । वैलक्षण्यमेवाह । परश्चासावात्मेति
चोदाहृत उक्तः श्रुतिभिः । आत्मत्वेन क्षरादचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षराच्चेतनाद्भोक्तुर्विलक्षण इत्यर्थः । परमात्मत्वमेव दर्श

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥ यस्मात्क्षरमती
तोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति
पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यति । यो लोकत्रयमिति ॥ य ईश्वर ईशनशीलः अव्ययश्च निर्विकार एव सन् लोकत्रयं कृत्स्नमाविश्य बिभर्त्ति पालयति ॥ १७ ॥
एवंभूतं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति । यस्मादिति ॥ यस्मात्क्षरं जडवर्गमतिक्रांतोऽहं नित्यमुक्तत्वात् । अक्षराच्चेतन
वर्गादप्युत्तमश्च नियंतृत्वात् । अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि । तथा च श्रुतिः "स वा अयमात्मा सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति" इत्यादि ॥ १८ ॥ एवंभूतेश्वरस्य ज्ञातुः फलमाह । यो मामिति ॥ एवमुक्त

प्रकारेणासंमूढो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततः सर्ववित्सर्वज्ञो भवति ॥ १९ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । इतीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण गुह्यतमम् अतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव मयोक्तं न पुनर्विंशतिश्लोकम ध्यायमात्रम् । हे अनघ व्यसनशून्य अत एतन्मदुक्तं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् सम्यग्ज्ञानी कृतकृत्यश्च स्याद्योपि कोऽपि हे भारत त्वं कृतकृत्योऽसीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥ "संसारशाखिनं छित्त्वा स्पष्टं पंचदशे प्रभुः । पुरुषोत्तमयोगाख्ये परं पदमुपा

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भ गवद्गीतासू० ब्र० पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञा नयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

दिशत् ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भ० सुबोधिन्यां टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ "आसुरीं संपदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः ॥ मुच्यंत इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽथ षोडशे ॥ १ ॥" पूर्वाध्यायांते "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इत्युक्तं तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को वा न बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायारंभः । निरूपिते हि कार्यार्थेऽधिकारिजि ज्ञासा भवति । तदुक्तं भट्टैः । "भारो यो येन वोढव्यः स प्रागांदोलितो यदा ॥ तदा कस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तुं निरूपणम्"

अभयं भयाभावः सत्त्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता, ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा, दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितं संविभागः, दमो बाह्येंद्रियसंयमः, यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमासादिः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः, तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥ किञ्च, अहिंसेति ॥ अहिंसा परपीडावर्जनम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः, त्याग औदार्यम्, शांतिश्चित्तोपरतिः, पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनम्, भूतेषु दीनेषु दया,

इति। तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदमाह। श्रीभगवानुवाच। अभयमिति त्रिभिः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अलोलुप्त्वं लोभाभावः । अवर्णलोप आर्षः । मार्दवं मृदुत्वमक्रूरता, ह्रीः अकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥ किञ्च, तेज इति ॥ तेजः प्रागल्भ्यम् । क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः । धृति र्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः । अद्रोहो जिघांसाराहित्यम् । अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता । एतान्यभयादीनि षड्विंशतिप्रकाराणि दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति ।

देवयोग्यां सात्त्विकीं सम्पदमभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आसुरीं सम्पदमाह । दम्भ इति ॥ दम्भो धर्मध्वजित्वम् । दर्पो धनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः । अभिमानो व्याख्यातः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरत्वम् । अज्ञानमविवेकः । आसुरीमित्युपलक्षणम् । असुराणां राक्षसानां च या सम्पत् तामासुरीमभिलक्ष्य जातस्यैतानि दम्भादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतयोः सम्पदोः कार्यं दर्शयन्नाह । दैवीसम्पदिति ॥ दैवी या सम्पत्तया युक्तो मयोक्ते तत्त्वज्ञानेऽ

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥
दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

धिकारी । आसुर्या सम्पदा युक्तस्तु नित्यं संसारीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारी न वेति सन्देहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति । हे पांडव मा शुचः शोकं मा कार्षीः यतस्त्वं दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥ आसुरीसम्पत् सर्वात्मना वर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयितुमाह । द्वाविति ॥ द्वौ द्विःप्रकारौ भूतानां सर्गौ मे मद्वचनाच्छृणु । आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेन द्वावित्युक्तम् । अतो 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आसुरीं विस्तरतो निरूपयति प्रवृत्तिं चेत्यादिद्वादशभिः ॥ धर्मप्रवृत्तिम् अधर्मान्निवृत्तिं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति । अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्त्येव ॥ ७ ॥ ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कथं न विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात् । कथं वा शौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरन् । ईश्वरानंगीकारे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह । असत्यमिति ॥ नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः । वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यन्त

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

इत्यर्थः । तदुक्तम् " त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः" इत्यादि । अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुर्यस्य तत् । स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः । अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत आह । अपरस्परसम्भूतमिति ॥ अपरश्च परश्चेत्यपरस्परम् अपरस्परतः अन्योऽन्यतः स्त्रीपुरुषमिथुनात् सम्भूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किञ्चित् किन्तु कामहैतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च, एतामिति ॥ एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलिनचित्ताः सन्तोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अत एव उग्रं हिंस्रं कर्म येषां तेऽहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपि च काममिति ॥ दुष्पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभिर्युक्ताः संतः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्त्तंते। कथम्। असद्ग्राहान्गृहीत्वा अनेनमंत्रेणैतां देवतामाराध्य महाविधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहान्मोहमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्त्तंते । अशुचिव्रता अशुचीनि

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥
चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषां ते ॥ १० ॥ किञ्च, चिंतामिति ॥ प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्ताम् अपरिमेयां परिमातुमशक्यां चिंतामाश्रिताः नित्यचिंतापरायणा इत्यर्थः। कामोपभोग एव परमो येषां ते। एतावदिति कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चयाः अर्थसंचयानीहंत इत्युत्तरेणान्वयः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्–'काम एवैकः पुरुषार्थः' इति

'चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः' इति च ॥ ११ ॥ अत एव आशेति ॥ आशा एव पाशास्तेषां शतानि तैर्बद्धा इतस्तत आकृ-ष्यमाणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यादिनार्थानां संचयान् राशीनीहंते इच्छन्ति ॥ १२ ॥ तेषां मनोराज्यं कथयन्नरकप्राप्तिमाह । इदमद्येति चतुर्भिः ॥ प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथं मनसः प्रियम् । शेषं स्पष्टम् । एषां

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

त्रयाणां श्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः संतो नरके पतंतीति चतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥ किञ्च, असाविति ॥ सिद्धः कृतकृत्यः । स्प-ष्टमन्यत् ॥ १४ ॥ किञ्च, आढ्य इति ॥ आढ्यो धनादिसंपन्नः अभिजनवान् कुलीनः यक्ष्ये यागाद्यनुष्ठानेनापि दीक्षितांतरेभ्यः सकाशान्महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामि । दास्यामि तावकेभ्यश्च मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिताः मिथ्याभिनिं-

वेशं प्रापिताः ॥ १५ ॥ एवंभूता यत्प्राप्नुवंति तच्छृणु । अनेकेति ॥ अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन विभ्रांताः विक्षिप्ताः तेनैव मोहमयेन जालेन समावृताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यंत्रिताः एवं कामभोगेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः संतोऽशुचौ कश्मले नरके पतंति ॥ १६ ॥ यक्ष्य इति च यस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दंभाहंकारादिप्रधान एव न तु सात्त्विक इत्यभिप्रायेणाह । आत्मसंभाविता इति द्वाभ्याम् ॥ आत्मनैव संभाविताः पूज्यतां नीताः न तु साधुभिः कैश्चित् ।

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अत एव स्तब्धा अनम्राः धनेन यो मानः मदश्च ताभ्यामन्विताः संतः ते नाममात्रेण ये यज्ञाः ते नामयज्ञाः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिना नाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्तैर्यजंते । कथम् । दंभेन न तु श्रद्धया अविधिपूर्वकं च यथा भवति तथा ॥ १७॥ अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति । अहंकारमिति ॥ अहंकारादिसंश्रिताः सन्तः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषंतो यजन्ते दंभयज्ञेषु श्रद्धाया अभावात् । आत्मनो वृथैव पीडा भवति तथा पश्वादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्य

द्रोहमात्रमेवावशिष्यत इति प्रद्विषंत इत्युक्तम्। अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः ॥ १८ ॥ तेषां कदाचिदप्यासुर
स्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह । तानिति द्वाभ्याम् ॥ तानहं मां द्विषतः क्रूरान्संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेव अतिक्रू
रासु व्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतं क्षिपामि तेषां पापकर्मणां तादृशं फलं ददामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ किञ्च, आसुरीमिति ॥ ते च
मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंका कुतस्तेषां यतो मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्यप्राप्य ततोऽप्यधमां गतिं कृमिकीटादियोनिं यांती

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं यो
निमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधं नर
कस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय
तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

त्युक्तम् शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥ उक्तानामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह । त्रिविधमिति ॥
कामः क्रोधो लोभश्चेतीदं त्रिविधं नरकस्य द्वारम्।अत एवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकम् । तस्मादेतत्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत्॥२१॥
त्यागे च विशिष्टफलमाह । एतैरिति ॥ तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयःसाधनं तपोयो

गादिकमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥ कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह । य इति ॥ शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारतो यथेच्छं वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न च सुखमुपशमम् । न च परां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २३ ॥ फलितमाह । तस्मादिति ॥ इदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां ते तव शास्त्रं

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणम् । अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाऽधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात्सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः ॥ २४ ॥ "दैवदैतेयसम्पत्तिसंविभागेन षोडशे । तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्त्विकस्येति दर्शितम् ॥ १ ॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥"उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धा मुख्या तु सात्त्विकी ॥ इति सप्तदशे गौणश्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते ॥ १ ॥"
पूर्वाध्यायांते " यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति " इत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य का
मकारेण वर्तमानस्य ज्ञाने अधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया वर्तमानानां किमधिकारोऽस्ति
नास्ति वेति बुभुत्सया अर्जुन उवाच । य इति ॥ अत्र 'शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्वा तमुल्लंघ्य वर्तमानाश्च
गृह्यन्ते तेषां श्रद्धया यजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धा । न चासौ शास्त्रज्ञानवतां शास्त्रविरुद्धेर्थे सम्भवति तानेवाधिकृत्य
'त्रिविधा भवति श्रद्धा, यजन्ते सात्त्विका देवान्' इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च । अतो नात्र शास्त्रातिलंघिनो गृह्यन्ते अपि तु क्लेशबुद्ध्या

अर्जुन उवाच॥ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः॥तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥१॥

आलस्याद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरंपरावशेन श्रद्धया क्वचिद्देवताराधनादौ प्रवर्तमाना गृह्यन्ते । अतोयमर्थः। ये
शास्त्रविधिमुत्सृज्य दुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा अनादृत्य केवलमाचारप्रामाण्येन श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्ते तेषां तु का निष्ठा का
स्थितिः क आश्रयः तामेव विशेषेण पृच्छति । किं सत्त्वं आहो किं वा रजः अथवा तम इति । तेषां तादृशी देवपूजादिप्रवृत्तिः किं
सत्त्वसंश्रिता रजःसंश्रिता वा तमःसंश्रिता वेत्यर्थः । श्रद्धायाः सात्त्विकत्वात् । क्लेशबुद्ध्या आलस्येन च शास्त्रानादरस्य च राज
सतामसत्वात्त्रेधा सन्देहः । यदि सत्त्वभावसंश्रितास्तर्हि तेषामपि सात्त्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारः स्यात् अन्यथा नेति प्रश्न

तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । त्रिविधेति ॥ अयमर्थः—शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव श्रद्धा लोकाचारमात्रेण तु प्रवर्त्तमानानां देहिनां या श्रद्धा सा तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिधा भवति । तत्र हेतुः । स्वभावजा स्वभावः पूर्वकर्मसंस्कारः तस्माज्जाता स्वभावजा स्वभावमन्यथा कर्तुं समर्थं हि शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तत्तु तेषां नास्ति अतः केवलं स्वभावेनैव भवतीति । श्रद्धा त्रिविधा भवति तामिमां त्रिविधां श्रद्धां शृणु । तदुक्तम्—'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन' इत्यादिना ॥ २ ॥ ननु च श्रद्धा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव भगवता उद्धवं प्रति निर्दिष्टत्वात् । यथोक्तम्—

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

"शमो दमस्तितिक्षेज्या तपः सत्यं दया स्मृतिः । तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दया निर्वृतिर्धृतिः ॥" इत्येताः सत्त्वस्य वृत्तय इति । अतः कथं तस्यास्त्रैविध्यमुच्यते । सत्यम् । तथाऽपि रजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेन रजस्तमोमिश्रत्वेन सत्त्वस्य त्रैविध्यात् । श्रद्धाया अपि त्रैविध्यं घटत इत्याह । सत्त्वानुरूपेति ॥ सत्त्वानुरूपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽविविकिनो वा लोकस्य श्रद्धा भवति । तस्मादयं पुरुषः लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधया श्रद्धया विक्रियत इत्यर्थः । तदेवाह । यो यच्छ्रद्धः

भ० गी० ॥१०४॥

टी० अ० १७

यादृशी श्रद्धा यस्य स एव सः तया श्रद्धया युक्तः पुरुषः स पुनस्तादृशसत्त्वसंस्कारणे सात्त्विकश्रद्धया युक्त एव भवति । यस्तु रजस उत्कर्षेण राजसश्रद्धायुक्तः स पुनस्तादृश एव भवति । यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसश्रद्धया युक्तः स पुनस्तादृश एव भवति । इति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था, शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभावविजयेन सात्त्विक्यैकैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥ सात्त्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपञ्चयति । यजन्त इति ॥ सात्त्विका जनाः सत्त्वप्रकृतीन् देवानेव यजन्ते पूजयन्ति । राजसास्तु रजःप्रकृतीन्यक्षान् राक्षसांश्च यजन्ते । एतेभ्योन्ये तु विलक्षणास्तामसा जनास्तामसानेव प्रेतान्

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

भूतगणांश्च यजन्ते । सत्त्वादिप्रकृतीनां तत्तद्देवतानां तु पूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानां सात्त्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ राजसतामसेषु पुनर्विशेषांतरमाह । अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् ॥ शास्त्रविधिमजानंतोपि केचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाः सात्त्विका एव भवंति । केचित्तु मध्यमा राजसा भवंति । अधमास्तु तामसा भवंति । ये पुनरत्यंतं मंदभाग्याः गतानुगत्या पाखंडसंगेन च तदाचारानुवर्त्तिनः संतः अशास्त्रविहितं घोरं भूतभयंकरं तपस्तप्यंते कुर्वंति तत्र हेतवः—दंभाहंकाराभ्यां संयुक्ताः तथा कामोऽभि ॥१०४॥

लाषः, राग आसक्तिः, बलमाग्रहः, एतैरन्विताः संतः तानासुरनिश्चयान् विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ किञ्च, कर्षयंत इति शरीरस्थं प्रारंभकत्वेन देहस्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां ग्रामं समूहं कर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिः कृशं कुर्वंतोऽचेतसोऽविवेकिनः मां च अंतर्यामितया अंतःशरीरस्थं देहमध्ये स्थितं मदाज्ञालंघनेनैव कर्षयंतः संत एव ये तपश्चरंति तानसुरनिश्चयानासुरोतिक्रूरो निश्चयो येषां तान्विद्धि ॥ ६ ॥ आहारादिभेदादपि सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुमाह । आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः ॥ सर्वस्यापि जनस्य य आहा

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

रोऽन्नादिः स तु यथायथं त्रिविधः प्रियो भवति । तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधा भवंति । तेषां च वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु । एतच्च राजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्त्ववृद्धौ यत्नः कर्त्तव्य इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥ तत्राहारत्रैविध्यमाह । आयुरिति त्रिभिः ॥ आयुर्जीवितम्, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यम्, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिरभिरुचिः, आयुरादीनां विवर्द्धनाः विशेषेण वृद्धिकराः ते च रस्या रसवंतः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे सारांशेन चिरकालावस्थायिनः

हृद्या दृष्टमात्रा एव हृदयंगमाः एवंभूता आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ तथा कट्विति ॥ अतिशब्दः कट्वादिषु सप्त स्वपि संबध्यते । अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोऽतिलवणोत्युष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरीचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अति विदाही सर्षपादिः अतिकट्वादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःख तात्कालिकं हृदयसंतापादिः शोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यम् आमयो रोगः एतान्प्रददति प्रयच्छंतीति तथा ॥ ९ ॥ तथा यातयाममिति ॥ यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्तद्यातयामं

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥
अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

शैत्यावस्थां प्राप्तमित्यर्थः । गतरसं निष्पीडितसारं पूति दुर्गंधं पर्युषितं दिनांतरपक्वम् उच्छिष्टम् अन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यम् अभक्ष्यं कलंजादि एवंभूतं भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् ॥ १० ॥ यज्ञोऽपि त्रिविधः । तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह । अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः ॥ फलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिना दृष्टः आवश्यकतया विहितो यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विको यज्ञः कथ मिज्यते यष्टव्यमेवेति । यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नान्यफलं साधनीयमित्येवं मनः समाधाय एकाग्रं कृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

राजसं यज्ञमाह। अभिसंधायेति ॥ फलमभिसंधाय उद्दिश्य यस्त्विज्यते यज्ञः क्रियते दंभार्थं स्वमहत्त्वख्यापनार्थं तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥ तामसं यज्ञमाह । विधिहीनमिति ॥ विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम् । असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं न निष्पादितमन्नं यस्मिंस्तम् । मंत्रहीनं यथोक्तदक्षिणारहितं च श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयंति शिष्टाः ॥ १३ ॥ तपसः

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह। देवद्विजेति त्रिभिः ॥ प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपि तत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥ वाचिकं तप आह। अनुद्वेगेति ॥ उद्वेगं भयं न करोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यम् । सत्यं च श्रोतुः प्रियं च हितं च परिणामे सुखकरम् । स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्या

सश्च वाङ्मयम् वाचा निर्वर्त्यं तपः ॥ १५ ॥ मानसं तप आह । मनःप्रसाद इति ॥ मनसः प्रसादः स्वस्थता सौम्यत्वमक्रूरता मौनं
मुनेर्भावः मननमित्यर्थः । आत्मनो मनसो विनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिः व्यवहारे मायाराहित्यम् इत्येतन्मानसं
तपः ॥ १६ ॥ तदेवं शरीरे वाङ्मनोभिर्निर्वर्त्य त्रिविधं तपो दर्शितम् । त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह ।
श्रद्धयेति त्रिभिः ॥ त्रिविधमपि तपः श्रेष्ठया श्रद्धया फलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तं तत्सात्त्विकं कथयंति ॥ १७ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

राजसं तप आह । सत्कारेति ॥ सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति तापस इत्यादिवाक्पूजा । मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकी
पूजाऽर्थलाभादिः । एतदर्थं दंभेन च यत्तपः क्रियते अत एव चलम् अनियतम् अध्रुवं च क्षणिकम् । यदेवंभूतं तपः तदिह राजसं
प्रोक्तम् ॥ १८ ॥ तामसं तप आह । मूढेति ॥ मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेणात्मनः पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं

वाऽन्यस्य विनाशार्थम् आभिचाररूपं तत्तामससमुदाहृतं कथितम् ॥ १९ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रैविध्यमाह । दातव्य मिति ॥ दातव्यमित्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले ग्रहणादौ पात्रे चेति देशकालादिसाहचर्यात्सप्तमी प्रयुक्ता । पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः । यद्वा पात्र इति चतुर्थ्यैवेषा पात्र इति तृजंतं रक्षकायेत्यर्थः । स हि सर्वस्मादापद्गणाद्दातारं पातीति यदेवंभूतं दानं तत्सात्त्विकम् ॥ २० ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजससमुदाहृतम् ॥ २१ ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

राजसं दानमाह । यत्त्विति ॥ कालांतरेऽयं मां प्रत्युपकारं करिष्यतीत्येवमर्थं फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं दीयते परिक्लि ष्टं चित्तक्लेशयुक्तं यथा भवत्येवंभूतं तद्दानं राजससमुदाहृतं कथितम् ॥ २१ ॥ तामसं दानमाह । अदेशेति ॥ अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो विटनटनर्तकादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कार

शून्यम् अवज्ञातं तिरस्कारयुक्तम् एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ननु चैवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थो यज्ञादिप्रयास इत्याशंक्य तथाविधस्यापि सात्त्विकत्वापादानप्रकारं दर्शयितुमाह । ॐमिति ॥ ॐतत्सदित्येवं त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः । तत्र तावदोमिति त्रिवृद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणो नाम जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् । अविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दो ब्रह्मणो नाम "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"इत्यादिश्रुतेः । अयं त्रिविधोऽपि नामनिर्देशो विगुणमपि सगुणीकर्तुं समर्थ इत्याशयेन स्तौति । तेन

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पूर्वं सृष्ट्यादौ विहिता विधात्रा निर्मिताः सगुणीकृता वा । यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रतमाः सृष्टाः तस्मात्तस्यायं त्रिविधो निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानीं प्रत्येकमोंकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्नोंकारस्य तदेवाह । तस्मादिति ॥ यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा अंगवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्त्तंते सगुणा भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

किञ्च, द्वितीयं नाम प्रस्तौति। तदिति॥ उदाहृत्येति पूर्वस्यानुषंगः। तदित्युदाहृत्य शुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिः पुरुषैः फलाभिसंधिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियंते अतश्चित्तशोधनद्वारेण फलसंकल्पत्याजनेन मुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः॥ २५॥ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह। सद्भाव इति द्वाभ्याम्॥ सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादिश्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते। प्रशस्ते मांगलिके विवाहादिकर्मणि च सदिदं कर्मेति सच्छब्दो युज्यते

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः॥ २५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥ २६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते॥ २७॥

प्रयुज्यते संगच्छत इति वा॥ २६॥ किञ्च, यज्ञ इति॥ यज्ञादिषु या स्थितिस्तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते। यस्य चेदं नामत्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमांगलिकादिक्रिया तत्सिद्ध्यै यद न्यत्कर्म क्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्म तदर्थीयम्। तच्चातिव्यवहितमपि सदित्येवाभिधीयते। यस्मा देवमतिप्रशस्तमेतन्नामत्रयं तस्मादेतत्सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थं कीर्त्तयेदिति तात्पर्यार्थः। अत्र चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते

विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायात् । अपरे तु 'प्रवर्त्तंते विधानोक्ताः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः' इत्यादिवर्त्तमानोपदेशः 'समिधो यजति' इत्यादिवद्विधितया परिणमनीय इत्याहुः । तत्तु सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वान्न संगच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव ज्यायसी ॥ २७ ॥ इदानीं सर्वकर्मसु श्रद्धयैव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतं सव निंदति । अश्रद्धयेति ॥ अश्रद्धया हुतं हवनं दत्तं दानं तप्तं निर्वर्त्तितं तपः यच्चान्यदपि कृतं कर्म तत्सर्वं असदित्युच्यते । यतस्तत्प्रेत्य लोकांतरे न फलति विगुणत्वान्नो इह न चास्मिँल्लोके फलति अयशस्करत्वात् ॥ २८ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगव० श्रद्धात्रययोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

"रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा श्रद्धां सत्त्वमयीं श्रितः । तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशेस्थितम् ॥ १ ॥" इति श्रीभ० सुबोधिन्यां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ "न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहम् ॥ स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये ॥ १ ॥ अत्र च, "सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा" इत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः । तथा "त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ सर्वकर्मफ

लत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्" इत्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् । न च परस्परं विरुद्धं सर्वज्ञः परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् । अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारं बुभुत्सुरर्जुन उवाच । संन्यासस्येति ॥ भो हृषीकेश सर्वेंद्रियनियामक हे केशिनिषूदन केशिनाम्नो हि महतो हयाकृतेर्दैत्यस्य युद्धे मुखं व्यादाय भक्षयितुमागच्छतोऽत्यंतं व्यात्ते मुखे वामबाहुं प्रवेश्य तत्क्षणमेव विवृद्धेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निषूदितवान् अत एव हे महाबाहो इति संबोधनम् । संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथग्विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥ तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । काम्यानामिति ॥ "पुत्र

श्रीभ० उ० ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

कामो यजेत, स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादिकामोपबंधेन विहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः । सम्यक्फलैः सह सर्वकर्मणामपि न्यासं संन्यासं पंडिता विदुः जानंतीत्यर्थः । सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा निपुणाः न तु स्वरूपतः कर्मत्यागम् । ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणादविद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् । न हि वंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामःपशुकाम इत्यादिवत् "अहरहः संध्यामुपासीत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावंतं प्रवर्त्तयितुमशक्नुवन् विधिः विश्वजिता यजेतत्यादिष्विव सामान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव । न चातीव गुरुमतः श्रद्धया स्वसिद्धिः एवं विधेः प्रयोजनमिति मंत

 ष्यम्। पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्। श्रूयते च नित्यादिष्वपि फलं सर्व एते "पुण्यलोका भवंति" इति। "कर्मणा पितृलोकः"
 इति "धर्मेण पापमपनुदति" इत्येवमादिषु। तस्माद्युक्तमुक्तम् "सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः" इति। ननु
फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मस्वप्रवृत्तिरेव स्यात्तन्न। सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थतया विनियो
गात्। तथा च श्रुतिः—"तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति।
अतः प्रतिपदोक्तं सर्वं फलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मानुष्ठानं घटत एव। विविदिषा च नित्यानित्यवस्तु
विवेकेन निवृत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता। तावत्पर्यन्तं च सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमावश्यकं कर्म कुर्व
न्नेव। "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" इति। ततः तस्तत्फलत्याग एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण। तथा च श्रुतिः—
परं तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति। तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ—"प्रत्यक्प्रवणताबुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः॥ कृतार्थान्यस्तमायांति
प्रावृडंते घना इव" इति। उक्तं च भगवता—"यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः॥ आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न
विद्यते" इति। वसिष्ठेन चोक्तम्—"न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ। कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशतः"
इति। ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा। तदुक्तं भागवते—"तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता॥ मत्कथाश्रवणादौ वा
श्रद्धा यावन्न जायते॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः" इत्यादि। अल

मतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः ॥ २ ॥ अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो न कर्मत्याग इत्येतदेव मतांतरनिरासेन दृढीकर्तुं मत भेदं दर्शयति । त्याज्यमिति ॥ दोषवद्धिंसादिदोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्याज्यमित्येके सांख्याः प्राहुः । मनीषिण इत्यस्यायं भावः—"न हिंस्यात्सर्वाभूतानि" इति निषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिप्राकरणिको विधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह । अतो भिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वाद्द्रव्यसाध्येषु सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः संभवात्सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति । तदुक्तम्—"दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" । अस्यार्थः—उपायो ज्योतिष्टोमादिः

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

सोऽपि दृष्टोपायवत् गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तद्बोधितः । तत्राविशुद्धिर्हिंसा तया क्षयो विनाशः अग्निहोत्रज्योतिष्टो मादिजन्यस्वर्गेषु तारतम्यं च वर्त्तते परोत्कर्षस्तु सर्वान् दुःखीकरोति । अपरे तु मीमांसकाः यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः । अयंभावः—क्रत्वर्थापि सतीयं हिंसा पुरुषेणैव कर्तव्या सा चान्योद्देशेनापि कृता पुरुषस्य प्रत्यवायहेतुरेव । तथाहि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते तादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य, न त्वेवं निषेधो निषेध्यस्य तादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपे क्षितत्वात् । अन्यथा ज्ञानप्रमादादिकृते दोषाभावप्रसंगात् । तदेवं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषेण बाधान्नास्ति

दोषवत्त्वमतो नित्यं यज्ञादिकर्म न त्याज्यमिति ॥ ३ ॥ एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह । निश्चयमिति ॥ तत्रैवं विप्रतिपन्ने त्यागे निश्चयं मे वचनाच्छृणु । त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात्किमत्र श्रोतव्यमिति मावमंस्था इत्याह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽयं दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेन त्रिविधः सम्यग्विवेकेन प्रकीर्त्तितः, त्रैविध्यं च 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणः' इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ४ ॥ प्रथमं तावन्निश्चयमाह । यज्ञदानेति द्वाभ्याम् ॥ मनीषिणां विवेकिनां

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥
एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

पावनानि चित्तशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥ येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवंति तं प्रकारं दर्शयन्नाह । एतानीति ॥ यानि यज्ञादिकर्माणि मया पावनानीत्युक्तम् एतान्येव कर्तव्यानि । कथं संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनतया कर्तव्यानि फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति च निश्चितं मे मतम् अत एवोत्तमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैविध्यमिदानीं

दर्शयति। नियतस्येति त्रिभिः ॥ काम्यस्य कर्मणो बन्धकत्वात्संन्यासो युक्तः। नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात्। अतस्तस्य परित्याग उपादेयेऽपि त्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेव भवेत स च मोहस्य तामसत्वात्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ राजसं त्यागमाह। दुःखमिति ॥ यः कर्त्तात्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं ज्ञात्वा शरीरायासभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत्तादृशस्त्यागो राजसः दुःखस्य राजसत्त्वात्। अतस्तं राजसं त्यागं

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

कृत्वा राजसः पुरुषस्त्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ सात्त्विकं त्यागमाह। कार्यमिति ॥ कार्यमित्येवं बुद्धया नियतमवश्यकर्त्तव्यतया विहितं कर्म संगं फलं च त्यक्त्वा क्रियत इति यत् स तादृशस्त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह। न द्वेष्टीति। सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन संव्याप्तः सात्त्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि कुशले च सुखकरे कर्मणि निदाघे माध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति। तत्र हेतुः।

मेधावी स्थिरबुद्धिः यत्र परपरिभवादि महदपि दुःखं सह्यते स्वर्गादिसुखं च त्यज्यते तत्र कियदेतत्तात्कालिकं सुखं दुःखं चेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः । अत एव छिन्नः संशयो मिथ्याज्ञानं दैहिकं सुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणं यस्य सः ॥१०॥ नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखं संपद्यते तत्राह । नेति ॥ देहभृता देहात्माभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यम् । तदुक्तम्—"न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" इत्यादिना । तस्माद्यस्तु कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलत्यागी स एव मुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥११॥ एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह । अनिष्टमिति ॥ अनिष्टं

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

नारकित्वम् इष्टं देवत्वम् मिश्रं मनुष्यत्वम् एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमिश्रस्य कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनाम् सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवत्वात् न तु संन्यासिनां क्वचिदपि भवति संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात्प्रकृताः कर्मफलत्यागिनोऽपि गृह्यंते "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च योगी च" इत्येवमादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्त्विकानां पापासंभवात् । ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् । त्रिवि

धमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥१२॥ ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य संगत्यागिनो निरहंकारस्य सतः कर्मफले न लेपो नास्तीत्युपपादयितुमाह। पंचैतानीति पंचभिः ॥ सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि मे वचनान्निबोध जानीहि । आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह। सांख्य इति ॥ सम्यक् ख्यायते ज्ञायते परमात्मानेनेति सांख्यं तत्त्वज्ञानं तस्मिन् कृतं कर्म तस्यांतः समाप्तिरस्मिन्निति कृतांतस्तस्मिन्वेदांतसिद्धांत

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

इत्यर्थः । यद्वा-संख्यायंते गण्यंते तत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतः अंतो निर्णयो यस्मिन्निति कृतांतं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्प्रोक्तानि अतः सम्यक् निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तान्येवाह। अधिष्ठानमिति ॥ अधिष्ठानं शरीरं कर्त्ता चिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुःश्रोत्रादि विविधाः कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः अत्र चैतेष्वेव पंचमं दैवं च कारकं चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेरकोंतर्यामी वा ॥१४॥ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह। शरीरेति ॥ यथोक्तैः पंचभिः प्रारभ्यमाणं

कर्म त्रिष्वेवांतर्भाव्यम्, शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शारीरं वाचिकं मानसं च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धेः । शरीरादिभिर्यद्यत्कर्म धर्म्य वाऽधर्म्यं करोति नरस्तस्य सर्वस्य कर्मण एते पंच हेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमत आह । तत्रेति ॥ तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि एते पंच हेतव इत्येवं सति केवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानं तु यः कर्त्तारं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशत्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौ सम्यक् न पश्यति ॥ १६ ॥ कस्तर्हि सुमतिः यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह । यस्येति ॥ अहमिति कृतोऽहं कर्तेत्येवंभूतो

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते॥ १७ ॥

भावोऽभिप्रायो यस्य–नास्ति । यद्वा–अहंकृतोऽहंकारस्य भावः कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति । शरीरादीनामेव कर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः । अत एव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते । इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते स एवंभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमाँल्लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हंति न च तत्फलैर्निबद्ध्यते बंधनं न प्राप्नोति किं पुनः सत्त्वशुद्धिद्वारा परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः सर्वविहितकर्मभिरित्यर्थः । तदुक्तम्–"ब्रह्मण्याधायकर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन' इति ॥ १७ ॥ हत्वापि न हंति न निबद्धयत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलादीनां च त्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनस्तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह । ज्ञानमिति ॥ ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता एवंभूतज्ञानाश्रयः, एवं त्रिविधा कर्मचोदना । चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते । तदुक्तं भट्टैः-'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः' इति । ततश्चायमर्थः-उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलंब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति । तदुक्तम्-'त्रैगुण्यविषया वेदाः'

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

इति । तथा च करणं साधकतमं, कर्म च कर्तुरीप्सिततमं, कर्ता क्रियानिर्वर्तकः, कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः । करणादित्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः । संप्रदानादिकारकत्रयं तु परंपरया क्रियानिर्वर्तकमेव केवलं न तु साक्षात्क्रियाया आश्रयः । अतः करणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तम् ॥ १८ ॥ ततः किमत आह । ज्ञानमिति ॥ गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायंते प्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं च कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन

त्रिधैवोच्यते । तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु । त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्तृत्वादि प्रतिषेधार्थः । चतुर्दशेऽध्याये 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्' इत्यादिना गुणानां बंधकत्वप्रकारो निरूपितः । सप्तदशेऽध्याये 'यजंते सात्त्विका देवान्, इत्यादिना गुणकृता त्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया सात्त्विकस्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् । इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

॥ १९ ॥ तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह । सर्वभूतेष्विति । त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतमेकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥ राजसं ज्ञानमाह । पृथक्त्वेनेति॥'पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्' इत्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान्वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखीत्यादिरूपेण विलक्षणान्येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥ तामसं ज्ञानमाह । यत्त्विति ॥ एकस्मिन्कार्ये

देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तम् अहेतुकं निरुपपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अत एवाल्पं तुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ इदानीं त्रिविधं कर्माह । नियतमिति त्रिभिः ॥ नियतं नित्यतया विहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ राजसं

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

कर्माह । यत्त्विति ॥ यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छता साहंकारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहंकारयुक्तेन च क्रियते यच्च पुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ तामसं कर्माह । अनुबंधमिति ॥ अनु बध्यते इत्यनुबंधः पश्चाद्भाविशुभाशुभम् । क्षयं वित्तव्ययम्, हिंसां परपीडां च, पौरुषं स्वसामर्थ्यं वा अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

कर्त्तारं त्रिविधमाह । मुक्तसंग इति त्रिभिः ॥ मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः, अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः, धृतिर्धैर्यम् उत्साह उद्यमः ताभ्यां समन्वितो युक्तः आरब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ राजसं कर्तारमाह । रागीति ॥ रागी पुत्रादिप्रीतिमान्, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी, लुब्धः परस्वाभिलाषी, हिंसात्मको मारकस्वभावः, अशुचि र्विहितशौचशून्यः, लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्त्ता राजसः ॥ २७ ॥ तामसं कर्त्तारमाह । अयुक्त इति ॥ अयुक्तोऽनवहितः,

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

प्राकृतो विवेकशून्यः, स्तब्धोऽनम्रः, शठः शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिकः परावमानी, अलसोऽनुद्यमशीलः, विषादी शोकशीलः, यदद्य वा श्वो वा कार्यं तन्मासेनापि न संपादयति यः स दीर्घसूत्री, एवंभूतः कर्त्ता तामसः कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तम् । कर्मत्रैवि ध्येन च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यमुक्तं वेदितव्यम् । बुद्धेस्त्रैविध्येन कारणस्याप्युक्तं भविष्यति ॥ २८ ॥ इदानीं बुद्धेर्धृतेश्चापि त्रैविध्यं प्रति

जानीते। बुद्धेरिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ २९॥ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह। प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः॥ प्रवृत्तिं च धर्मे, निवृत्तिं चाधर्मे, यस्मिन् देशे काले च यत्कार्यमकार्यं च भयाभये कार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथं बंधः कथं मोक्ष इति या बुद्धिरंतःकरणं वेत्ति सा सात्त्विकी। यया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः 'काष्ठानि पचंति' इतिवत्॥३०॥राजसीं बुद्धिमाह। ययेति॥अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥३१॥ तामसीं बुद्धिमाह। अधर्ममिति ॥ विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः। बुद्धिरंतःकरणं पूर्वोक्तम्, ज्ञानं तु तद्वृत्तिः,

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥ बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥३२॥धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृतिरपि तद्वृत्तिरेव। यद्वा अंतःकरणस्य धार्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणा वृत्तिरेव। इच्छाद्वेषादीनां तद्वृत्तीनां बहुत्वेऽपि धर्माधर्मभयाभयसाधनत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यमुक्तम्। उपलक्षणं चैतदन्यासाम्॥ ३२ ॥ इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह। धृत्येति त्रिभिः ॥ योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुना अव्यभिचारिण्या विषयांतरमधारयंत्या यया धृत्या मनसः प्राणस्येंद्रियाणां च क्रिया धारयते नियच्छति

सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ राजसीं धृतिमाह । यया त्विति ॥ यया तु धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्र
संगेन फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः ॥ ३४ ॥ तामसीं धृतिमाह । ययेति ॥ दुष्टा अविवेकबहुला मेधा यस्य सः दुर्मेधाः
पुरुषः यया धृत्या स्वप्नादीन्न विमुंचति पुनः पुनरावर्त्तयति स्वप्नोऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥ सुखस्य त्रैविध्यं
प्रतिजानीते अर्धेन । सुखमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमाह । अभ्यासादिति सार्द्धेन ॥ यत्र यस्मिन्सुखे अभ्या

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

सादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुखमिव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन्नममाणश्च दुःखस्यांतमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति
॥ ३६ ॥ कीदृशं तत, यत्तदिति ॥ यत्तत्किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिव भवति । परिणामे त्वमृत
सदृशम् आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादेन रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत्सुखं तत्सात्त्विकं

प्रोक्तं योगिभिः ॥ ३७ ॥ राजसं सुखमाह । विषयेंद्रियेति ॥ विषयाणामिंद्रियाणां च संयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धं स्त्रीसंगादिसुखम् । अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवत्यग्रे प्रथमम् । परिणामे तु विषतुल्यम् इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसं सुखमाह । यदिति ॥ अग्रे प्रथमक्षणे अनुबंधे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरं तदेवाह । निद्रा चालस्यं च प्रमादश्च कर्त्तव्यार्थावधानराहित्येन मनोराज्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ अनुक्तमपि संगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति । न तदस्तीति ॥

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा यत्स्यात्तत्पृथिव्यां मनुष्यलोकादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु च यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रिगुणात्मकमेव कथं तर्हि अस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य प्रदर्शयितुं प्रकरणांत

रमारभते। ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति। हे परंतप शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च शूद्राणां च कर्माणि प्रवि
भक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि शूद्राणां स्वभावात्पृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यात्। विभागोपलक्षणमाह। स्वभावः
सात्त्विकादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः। यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः। तत्र सत्त्व
प्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः
॥ ४१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्मण्याह। शम इति ॥ शमश्चित्तोपरमः, दमो बाह्येंद्रियोपरमः, तपः पूर्वोक्तं शारी

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

रादि, शौचं बाह्याभ्यंतरम्, क्षांतिः क्षमा, आर्जवमवक्रता, ज्ञानं शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः।
एतच्छमादि ब्राह्मणस्य स्वभावाज्जातं कर्म ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह। शौर्यमिति ॥ शौर्यं पराक्रमः,
तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिर्धैर्यम्, दाक्ष्यं कौशलम्, युद्धे चाप्यपलायनम् अपराङ्मुखता, दानमौदार्यम्, ईश्वरभावो नियमन
शक्तिः, एतत्क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

वैश्यशूद्रयोः कर्माह । कृषीति ॥ कृषिः कर्षणम्, गा रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्ष्यम्, पाशुपाल्यमित्यर्थः । वाणिज्यं क्रयविक्रयादि, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं कर्म ॥ ४४ ॥ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह । स्वेस्व इति ॥ स्वस्वाधिकारविहिते कर्मणि अभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते कर्मणां ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह । स्वकर्मेति सार्द्धेन ॥ स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ ४६ ॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

॥ ४५ ॥ तमेवाह । यत इति ॥ यतोंतर्यामिणः परमेश्वराद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति येनात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणाभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह । श्रेयानिति ॥ विगुणोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादपि परधर्माच्छ्रेष्ठः । न च बंधुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्भिक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठ इति मन्त

व्यम् । यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन्किल्बिषं नाप्नोति ॥ ४७ ॥ यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि सदोषत्वं परधर्मेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह । सहजमिति ॥ सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । हि यस्मात् सर्वेऽप्यारंभा दृष्टादृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केनचिदावृता व्याप्ता एव । यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् । अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमःशीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा कर्मणोऽपि दोषांशं विहाय गुणांश एव सत्त्वशुद्धये सेव्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ननु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन गुणांश

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

एव संपत्स्यत इत्यपेक्षायामाह । असक्तेति ॥ असक्ता संगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मा निरहंकारः विगता स्पृहा फलविषयेच्छा यस्मात्स एवंभूतेन । स त्यागः सात्त्विको मत इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धिमधिगच्छति । यद्यपि संगफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव । कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् । तदुक्तम् । "नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्" इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन

परमां नैष्कर्म्यसिद्धिम् "सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी" इत्येवंलक्षणां पारमहंस्यचर्यां प्राप्नोति ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह। सिद्धिं प्राप्त इति षड्भिः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैव मे वचनान्निबोध ॥ ५० ॥ तदेवाह । बुद्ध्येति ॥ उक्तेन प्रकारेण विशुद्धया पूर्वोक्तया सात्त्विकबुद्ध्या युक्तः धृत्या सात्त्विक्या आत्मानं कार्यकारणसंघातं तामेव बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा तद्विषयौ

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

रागद्वेषौ च व्युदस्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंच, विविक्तेति ॥ विविक्तसेवी शुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशी मितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन योयोगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः सन्। ध्यानाविच्छेदार्थं पुनःपुनर्दृढं वैराग्यं सम्यगुपाश्रितो भूत्वा ॥ ५२ ॥ किंच, अहंकारमिति ॥ ततश्च

विरक्तोऽहमित्याद्यहंकारम्, बलं दुराग्रहम्, दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम्, प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा बलादापन्नेषु निर्ममः सन् शांतः परमुपशांतिं प्राप्तो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५३ ॥ ब्रह्माहमित्येव नैश्चल्येनावस्थानस्य फलमाह । ब्रह्मभूत इति ॥ ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टं न शोचति, न चाप्राप्तं कांक्षति, देहाद्यभिमानाभावात् । अत एव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् रागद्वेषादिकृतविक्षे

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ५५ ॥
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

पाभावात् । सर्वभूतेषु मद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥ ततश्च, भक्त्या मामिति ॥ तया च परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति । कथंभूतम् । यावान् सर्वव्यापी यश्चास्मि सच्चिदानन्दघनस्तथाभूतम् । ततश्च मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनंतरं तस्य ज्ञानस्याप्युपरमे सति मां विशते । परमानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति । सर्वकर्माणीति ॥ सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदा कुर्वाणः सन् मद्व्यपाश्रयः अहमेव व्यपाश्रय

आश्रयणीयो न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः मम प्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्नोति ॥ ५६ ॥ यस्मादेवं तस्मात् चेतसेति ॥ सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य सः व्यवसायात्मिकया। बुद्ध्या योगमाश्रित्य सततं कर्मानुष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरितिन्यायेन मय्येव चित्तं यस्य सः तथाभूतो भव ॥ ५७ ॥ ततो यद्भविष्यति तच्छृणु। मच्चित इति ॥ मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि ।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

विपक्षे दोषमाह । अथ चेद्यदि पुनस्त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रंश्यसि ॥ ५८ ॥ कामं विनंक्ष्यामि न तु बंधुभिर्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह । यदिति ॥ मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं यन्मन्यसे अध्यवस्यसि एष ते व्यवसायो मिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव । तदेवाह । प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती

नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥ किंच स्वभावेति ॥ स्वभावः क्षत्रियत्वे हेतुः । पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यंत्रितस्त्वं मोहाद्यत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अवशोऽपि तत्कर्म करिष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभावपारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यं चोक्तम् । इदानीं स्वमतमाह । ईश्वर इति द्वाभ्याम् ॥ सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरोंतर्यामी तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तत्कर्मसु प्रवर्त्तयन् यथा

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा॥कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

दारुयंत्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वत् । यद्वा-यंत्राणि शरीराणि आरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः । तथा च श्वेताश्वतराणाम्मन्त्रः-"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति । अंतर्यामिब्राह्मणं च-"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् एष तेंतर्याम्यमृत इत्यादि ॥ ६१ ॥ तमिति ॥ यस्मादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतंत्रास्तस्मादहंकारं परित्यज्य सर्वभावेन

सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ। ततस्तस्यैव प्रसादात्परमामुपशांतिं स्थानं च पारमेश्वरं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह। इतीति ॥ इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् कथंभूतम् गुह्याद्गोप्याद्रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपि गुह्यतरम्। एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो विमृश्य पर्यालोच्य पश्चाद्यथेच्छसि तथा कुरु। एतस्मिन्पर्यालोचिते सति तव मोहो निवर्तिष्यत इति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

कृपया स्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति। सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः ॥ सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतमं मे वचः तत्रतत्रोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु। पुनःपुनः कथने हेतुमाह । दृढमत्यंतं मे मम त्वमिष्टः प्रियोऽसीति मत्वा तत एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि। यद्वा त्वं ममेष्टोऽसि मया वक्ष्यमाणं च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः। 'दृढमतिः' इति केचित्पठंति ॥६४॥ तदेवाह। मन्मना इति ॥ मन्मना भव मच्चित्तो भव ममैव भक्तो भव मद्यजनशीलो भव मामेव नमस्कुरु। एवं वर्त्तमानस्त्वं मत्प्रसा

दार्ढ्यध्यज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि। अत्र च संशयं मा कार्षीः। त्वं हि मे प्रियोऽसि अतः सत्यं यथा भवत्येवं तुभ्यमहं प्रति
जाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥ ततोऽपि गुह्यतममाह। सर्वेति ॥ मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैंकर्यं त्यक्त्वा
मदेकशरणो भव। एवं वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं मा कार्षीः। यतस्त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्योऽ
हं मोचयिष्यामि ॥ ६६ ॥ एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्त्तने नियममाह। इदमिति ॥ इदं गीतार्थतत्त्वं ते त्वयाऽतपस्का

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं न चाभक्ताय गुरौ ईश्वरे च भक्तिशून्याय कदाचिदपि न वाच्यं न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते
न वाच्यं मां परमेश्वरं योऽभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो गीताशास्त्रो
पदेष्टुः फलमाह। य इति ॥ मद्भक्तेष्वभिधास्यति मद्भक्तेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करोति ततो निःसंशयः सन्मामेव प्रा

मोतीत्यर्थः ॥६८॥ किञ्च, न चेति ॥ तस्मान्मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृत्त
मोऽत्यंतं परितोषकर्त्ता नास्ति । न च कालान्तरे भविता भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरोऽधुना भुवि तावन्नास्ति । न च
कालांतरेऽपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ पठतः फलमाह । अध्येष्यत इति ॥ आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं
योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेन पुंसा सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां भवेयमिति मतिः यद्यप्यसौ गीतार्थमबुद्ध्य

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

मान एव केवलं जपति तथापि मम तच्छृण्वतो मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदृच्छयाऽपि कश्चित्कदाचित्कस्य
चिन्नाम गृह्णाति तदासौ मामेवायमाह्वयतीति मत्वा तत्पार्श्वमागच्छति । यथाहमपि तस्य सन्निहितो भवेयम् अत एव अजामि
लक्षत्रबंधुप्रमुखानां कथंचिन्नामोच्चारणमात्रेण प्रसन्नोऽस्मि तथैवास्यापि प्रसन्नो भवेयमित्यर्थः ॥ ७० ॥ अन्यस्य जपतो योऽन्यः
कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह । श्रद्धावानिति ॥ यो नरः श्रद्धायुक्तः केवलं शृणुयादपि श्रद्धावानपि कश्चित्किमर्थमुच्चैर्जपति

अबद्धं जपतीति वा दोषदार्ष्टिं करोति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अनसूयश्च असूयारहितो यः शृणुयात् सोऽपि सर्वैः पापैर्मुक्तः सन्
अश्वमेधादिपुण्यकृतांल्लोकान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥ सम्यग्बोधानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह । कच्चिदिति ॥ कच्चिदिति
प्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्त्वज्ञानकृतो विपर्ययः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥ कृतार्थः सन्नर्जुन उवाच । नष्ट इति ॥ आत्म
विषयो मोहो नष्टः । यतोऽयमहमस्मीति स्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मया लब्धा अतः स्थितोऽस्मि युद्धा

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥
अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं
तव ॥७३॥ संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिमममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षण
म् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

योत्थितोऽस्मि । गतो धर्मविषयः संदेहो यस्य सोऽहं तवाज्ञां करिष्य इति ॥ ७३ ॥ तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं
कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंदधानः संजय उवाच । इतीति ॥ रोमहर्षणं रोमांचकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहम् । स्पष्टमन्यत् ॥
॥ ७४ ॥ आत्मनस्तच्छ्रवणे संभावनामाह । व्यासप्रसादादिति ॥ भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादि मह्यं दत्तम् अतो

व्यासस्य प्रसादादेतदहं श्रुतवानस्मि किं तदत आह । परं योगम् । परत्वमाविष्करोति—योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेव साक्षात्क
थयतः श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥ किंच, राजन्निति ॥ हृष्यामि रोमांचितो भवामि हर्षं प्राप्नोमीति वा । स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ किंच,
तच्चेति । विश्वरूपं निर्दिशति । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥ अतस्त्वं पुत्राणां राज्यादिशंकां परित्यजेत्याशयेनाह । यत्रेति ॥ यत्र येषां
पाण्डवानां पक्षे योगेश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते यत्र च पार्थो गांडीवधनुर्धरः तत्रैव श्री राज्यलक्ष्मीः तत्रैव विजयः तत्रैव च भूतिरुत्तरोत्तरा

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च
संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगे
श्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

भिवृद्धिश्च तत्रैव नीतिः नयोऽपि ध्रुवा निश्चितेति सर्वत्र संबध्यते इति मम मतिर्निश्चयः । अत इदानीमपि तावत्सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णं
शरणमुपेत्य पांडवान्प्रसाद्य सर्वस्वं च तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षणं कुर्विति भावः ॥ ७८ ॥ "भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः ॥
सुखं बंधविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ॥ १ ॥" । तथाहि "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ भक्त्या त्वनन्यया

शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥" इत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रति साधकतमत्वश्रवणात् । तदेकांतभक्तिरेव तत्प्रसादोत्थज्ञानावांतरव्यापारमा त्रयुक्ता मोक्षहेतुरिति ते स्फुटं प्रतीयते । ज्ञानस्य भक्त्यवांतरव्यापारत्वमेव युक्तम् "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" इत्यादिवचनात् । तत्त्वज्ञानमेव भक्तिरित्यु क्तम् "समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥" इत्यादौ भेदेन निर्देशात् । न चैवं सति "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिविरोधः शंकनीयः । भक्त्यवांतरव्यापार त्वाज्ज्ञानस्य । न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति । किञ्च, "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनाम् ॥" "देहांते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवंसति समंजसानि भवंति । तस्माद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धम् ॥ "तेनैव दत्तया मत्या तद्गीताविवृतिः कृता ॥ स एव परमानंदस्तया प्रीणातु माधवः ॥ १ ॥ परमानंदपादाब्जरजःश्रीधारिणाधुना ॥ श्रीधरस्वामियतिना कृता गीतासुबोधिनी ॥ २ ॥ स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोड्य भगवद्गीतां तदंतर्गतं तत्त्वं प्रेप्सुरुपैति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना ॥ अंबु स्वांजलिना निरस्य जलधेरादित्सुरंतर्मणीनावर्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना" ॥ ३ ॥ इति श्रीमन्महाभारते

शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्र निर्णये संन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

॥ समाप्तेयं श्रीमद्भगवद्गीता सटीका ॥

इयं सुबोधिनीटीकासमेता 'श्रीमद्भगवद्गीता' मुंबापुर्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजेन स्वकीये
"श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयंत्रालये मुद्रिता । संवत् १९६६, शके १८३१.

अच्युताष्टकम् ।

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं भजे ॥ श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं हरिम् ॥ १ ॥
अच्युतं केशवं सत्यभामाधवं माधवं श्रीधरं राधिकाराधनम् ॥ इंदिरामंदिरं चेतसा सुंदरं देवकीनंदनं नंदजं संदधे ॥ २ ॥
विष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागिणे जानकीजानये ॥ बल्लवीवल्लभायाजितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः ॥ ३ ॥
कृष्ण गोविंद हे राम नारायण श्रीपते वासुदेवार्चित श्रीनिधे ॥ अच्युतानंत हे माधवाधोक्षज द्वारकानायक द्रौपदीरक्षक ॥ ४ ॥
राक्षसक्षोभितः सीतया शोभितो दंडकारण्यभुक्पुण्यताकारणम् ॥ लक्ष्मणेनान्वितो वानरैः सेवितोऽगस्तिना पूजितो राघवः पातु माम् ५ ॥
धेनुकारिष्टकानिष्टकृद्द्वेषिणां केशिहा कंसहृद्वंशिकावादकः ॥ पूतनाशोषको सूरजाखेलनो बालगोपालकः पातु मां सर्वदा ॥ ६ ॥
वैद्युतद्योतकासंस्फुरद्वाससा प्रावृडंभोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् ॥ वैजयंतीप्रभाशोभितोरःस्थलं लोहितांघ्रिद्वयं वारिजाक्षं भजे ॥ ७ ॥
कुंचितैः कुंतलैर्भ्राजमानाननं रत्नमौलिलसत्कुंडलं गंडयोः ॥ हारकेयूरिणं कंकणप्रोज्ज्वलं किंकिणीमंजुलं श्यामलं भावये ॥ ८ ॥
अच्युतस्याष्टकं यः पठेदिष्टदं प्रेमतः प्रत्यहं पूरुषः सस्पृहम् ॥ सर्वतः सुंदरं कर्तृविश्वंभरस्तस्य वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥ ९ ॥
॥ इत्यच्युताष्टकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

विक्रय्य पुस्तकोंकी-संक्षिप्त-सूची।

नाम.	की० रु० आ०
श्रीमद्भगवद्गीता-स्वामीश्रीचिद्घनानंदकृत गूढार्थ-दीपिका नाम अत्युत्तम भाषाटीका मूल अन्वय पदच्छेदके सहित मुमुक्षुगणोंको अतिसरल सुबोधयुक्त	६-०
श्रीमद्भगवद्गीता-आनंदगिरिकृत भाषाटीका सहित जिसमें अन्वयकरके भावार्थ स्पष्ट किया गया है ग्लेज कागज	२-८
" ... ... रफ् कागज	२-०
गीतामृततरंगिणी-भाषाटीका पाकिटबुक ...	०-१०

नाम.	की० रु० आ०
श्रीमद्भगवद्गीता-सान्वय ब्रजभाषा दोहा सहित ...	१-४
" भाषार्थ तथा दोहा चौपाईयोंमें (परमानन्द प्रकाशिका)	१-०
श्रीमद्भगवद्गीता-(अमृततरंगिणी भाषाटीका) रघु-नाथप्रसादकृत बडा अक्षर	१-०
श्रीमद्भगवद्गीता-विशिष्टाद्वैतमतानुयायी सत्त्वार्थसुद-र्शनीटीका (भाषाभाष्य) सहिता पं० सुदर्शनाचार्य शास्त्रिप्रणीत	२-८
श्रीमद्भगवद्गीता-श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृत मधुसू-दनी टीकासहित	२-८

नाम,	की० रु० आ०
श्रीमद्भगवद्गीता–रामानुजभाष्य " विशिष्टाद्वैतपर "	१–८
श्रीमद्भगवद्गीता–सदानंदस्वामिकृत श्लोकबद्ध भावप्रकाशटीका समेत	३–०
गीता "बडाअक्षर"–१६ पेजी गुटका रेशमी, ...	०–१२
गीता बडेअक्षरकी–खुली १२ पेजी	०–१२
गीता गुटका–विष्णुसहस्रनाम सहित	०–८
गीता गुटका–पाकिट बुक	०–६
गीता गुटका–महीन अक्षर (ताबीज)	०–२॥
श्रीमद्भगवद्गीतापंचरत्न–भाषाटीका छोटा अक्षर वेदान्त गुटका	१–०

नाम,	की० रु० आ०
श्रीमद्भगवद्गीतादि पंचरत्न–इसमें गीता विष्णुसहस्रनाम भीष्मस्तवराज अनुस्मृति और गजेंद्रमोक्ष हैं अक्षर मोटा गुटकारेशमी	१–०
" तथा अक्षरबडा खुलापत्रा छोटीसांची	१–०
" तथा अक्षरबडा खुलापत्रा लंबीसांची	१–०
श्रीमद्भगवद्गीतादिपंचरत्न द्वादशरत्न–इसमें गीतामाहात्म्य, गीतार्थसंग्रह, गीता, अच्युताष्टक, विष्णुसहस्रनामशापमोचन, विष्णुसहस्रनाम, भीष्मस्तवराज, अनुस्मृति, गजेंद्रमोक्ष, अष्टादशश्लोकी गीता, सप्तश्लोकीगीता, चतुश्लोकीभागवत हैं ...	०–८

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–प्रेस–मुंबई.

क्रय्यपुस्तकानि ।

नाम.	की. रु. आ०
कार्तिकमाहात्म्य–मूल (पद्मपुराणका) इसमें कार्तिकस्नानविधि और वृंदा जालंधरोपाख्यानादिहैं	०–८
कार्तिकमाहात्म्य–भाषाटीकासह	०–१४
चातुर्मास्यमाहात्म्य	०–८
मार्गशीर्षमाहात्म्य	०–६
पौषमाहात्म्य–स्नानवर्णन दीपदानमहिमा चतुर्मासमाहात्म्य नारायणव्रत नानादान विष्णुपूजा धात्री भोजनादि महिमा है	०–६
माघमाहात्म्य मूल–मणिशैलवर्णन माघस्नानप्रशंसा शालिग्रामशिलामहिमा प्रयागस्नान प्रशंसादि वर्णन	०–७

नाम.	की. रु. आ०
माघमाहात्म्य–भाषाटीकासह	१–०
फाल्गुनमाहात्म्य–इसमें होलिका (हुताशनी) का माहात्म्य और तीर्थस्नानमा० विविधदानविधि, लवकर्णोपाख्यान शिवरात्रिमा० तपस्यामा० आदि वर्णन है	०–६
वैशाखमाहात्म्य–इसमें भगवद्ध्यान, देवशर्मोपाख्यान चित्रोपाख्यान प्रेतोपाख्यान वैशाखस्नाननियमादि वर्णितहैं	०–८
वैशाखमाहात्म्य–भाषाटीकासह	१–०
भाद्रपदमाहात्म्य–इसमें गणपतिपूजा, दूर्वाव्रतपूजा, ऋषिपूजा, ललितापूजा, महालक्ष्मीपूजा, गोत्रिरात्रव्रतकथादि वर्णन है	०–६

संपूर्ण पुस्तकोंका "बडासूचीपत्र" बिनादाम भेजाजाताहै मँगालीजिये.

पुस्तकोंके मिलनेका ठिकाना–खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस–मुंबई.

॥ इति श्रीधरकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता संपूर्णा ॥

